

UKRANIA
quae et
RUSIA COSACCORVM
sive PODOLIA
TARBARIA PROVINCE
sive
SIC BARBARIA REGNUM
Bucovina

ЧЕРКАЩИНА: ІСТОРІЯ КРАЮ ТА ЙОГО ЛЮДНОСТІ

С. Горошко
К. Івангородський
О. Компанієць
В. Масненко
Ю. Михайлюк
В. Полішук
Ю. Присяжнюк
М. Сиволап
С. Шамара
М. Шербина

Черкащина: історія краю та його людності

УДК 94 (477.46)

Ч-48

Автори:

Горошко Степан

Івангородський Костянтин

Компанієць Олексій

Масненко Віталій

Михайлюк Юрій

Поліщук Володимир

Присяжнюк Юрій

Сиволап Михайло

Шамара Сергій

Щербина Микола

*Рекомендовано до друку вченою радою
Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького, протокол № 3, від 14 грудня 2017 р.*

Рецензенти:

Верменич Я. В., доктор іст. наук, професор, Інститут історії України НАН України;

Турченко Ф. Г., доктор іст. наук, професор, Запорізький національний університет.

Ч-48 **Черкащина: історія краю та його людності** / За ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2017. – 698 с.
ISBN 978-966-920-330-4

Ця книга є першим системним науково-популярним викладом історії Черкащини, здійсненим на концептуальних засадах історичної регіоналістики. Історію краю розглянуто від часів творіння земної тверді до сьогодення в контекстах різночасових державних утворень, але крізь призму прагнення до власного політичного самовизначення (україноцентризму). Стверджується, що територіальна локалізація й регіональна специфіка були зумовлені не тільки природно-ландшафтним середовищем Середньої Наддніпрянщини, а й спільною історичною долею. Простежено зміну геополітичного та ментального статусу регіону, його антропологічного виміру. Описано політичну, адміністративно-територіальну приналежність краю, господарську структуру, культурний розвиток його людності. Звернуто увагу на відображення регіональних особливостей у масовій колективній пам'яті та на трансформацію регіональної ідентичності.

Видання адресовано широкому колу читачів, передовсім тим, кого цікавить історія рідного краю.

УДК 94 (477.46)

*Видано на замовлення департаменту культури та взаємозв'язків
з громадськістю Черкаської обласної державної адміністрації*

ISBN 978-966-920-330-4

© Колектив авторів, 2017

Зміст

Вступ	5
Розділ 1	
Астрономія, геологія та палеонтологія	11
Розділ 2	
Археологія й стародавня історія краю (130 тис. р. т. – IX ст.)	31
Розділ 3	
Києворуський час (882 – 1240)	73
Розділ 4	
Під ординською зверхністю (1240 – 1362)	97
Розділ 5	
Край у складі Великого князівства Литовського (1362 – 1569)	109
Розділ 6	
У добу Речі Посполитої (середина XVI – середина XVII ст.)	163
Розділ 7	
Черкашина та становлення Української держави в роки Національно-визвольної війни (1648 – 1657)	203
Розділ 8	
У добу Руїни. На прикордонні (друга половина XVII – початок XVIII ст.)	251
Розділ 9	
Черкашина XVIII ст. Останні десятиліття в складі Речі Посполитої. Втрата козаської автономії на Лівобережжі	281
Розділ 10	
«Ера націоналізму» в путях кріпацтва (1793 – 1855)	309
Розділ 11	
Черкаська людність у 1856 – 1916 рр.: відданість традиції в умовах модернізації	333
Розділ 12	
У добу Української революції (1917 – 1921)	363
Розділ 13	
Холодноруські повстанці, голод і церква в лешатах совєтської влади	383
Розділ 14	
Черкашина в роки нової економічної політики	395

Розділ 15	
Голодно-трагічні роки (1929 – 1939).....	425
Розділ 16	
Черкашина в роки Другої світової війни.....	465
Розділ 17	
Черкашина в період «розквіту» та краху комунізму.....	527
Розділ 18	
Черкаська область – складова соборної української держави.....	557
Розділ 19	
Черкашина революційна і постреволуційна	
(хроніка 2004 – 2016 років).....	581
Додатки.....	607
Вибрана бібліографія з історії Черкащини.....	646
Іменний покажчик.....	657
Географічний покажчик.....	679
Автори.....	696

**Черкащина та становлення
Української держави в роки
Національно-визвольної війни
(1648 – 1657)**

Поразка козаччини у війнах 1630-х рр. на певний час знизилася активний спротив жителів Наддніпрянщини встановленню на її території магнатсько-шляхетського ладу. На жаль, зі свого боку ні польські землевласники, ні офіційні представники уряду та сейму Речі Посполитої так і не зробили жодних висновків щодо причин цього кривавого протистояння, але натомість почали чинити все для поглиблення розколу між українцями та поляками, що невдовзі призвело до ще запеклішого та жорсткішого протистояння поміж ними. Останнє в історії називається по-різному – «визвольна війна», «козацьке повстання», «національна революція» або й просто «Хмельниччина». Однак безсумнівне одне: ця подія назавжди змінила долю не лише українців, але й усієї Центрально-Східної Європи, зумовивши й появу Української козацької держави (Гетьманщини), і поклавши початок занепаду Речі Посполитої, і, «забезпечивши», територіальне зростання Московського царства.

Основним же осередком цих революційних процесів, як і в попередні десятиріччя розвитку української спільноти, була саме Черкащина. Тому не дивно, що й очільником Національно-визвольної війни українців проти польського панування був саме уродженець Черкаського краю, котрий (попри усі свої помилки та недосконалі діяння) дотепер є одним із найвизначніших національних героїв України як видатний державний діяч і полководець, – гетьман Богдан Хмельницький.

Ярема Вишневецький

Герб «Корибут» роду Вишневецьких

Станіслав Ревера Потоцький,
невід. худ., сер. XVII ст.

Причини війни

Більшість причин, які зумовили Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., означена в попередньому розділі. Насамперед серед них варто підкреслити безупинне зростання магнатського землеволодіння, у результаті чого істотно посилювалися утиски всіх верств українського суспільства, включно з дрібною та середньою шляхтою. Чимало її представників згодом влилося до лав українського війська, поповнивши, зокрема, сегмент козацької старшини та істотно вплинувши на кристалізацію її політичної орієнтації в напрямі здобуття Україною автономії. Доволі болісно після приниження 1638 р. переживала падіння соціального статусу й козаччина всіх категорій. Так само міщани в королівщинах і селяни на подніпровських слободах, внаслідок поразки козаків у 1630-х рр., дедалі більше відчували на власній шкірі модель «шляхетської демократії» Польщі.

Поруч із цим «магнатська колонізація» (у тому числі й земель Черкащини) невблаганно набувала величезних розмірів у вигляді збільшення латифундій на Лівобережжі, що перетворювало їхніх власників, по суті, на незалежних урядників, яких уже самі сучасники іменували «королев'ятами». Найяскравішим прикладом цього був спольщений представник колишнього українського князівського роду, зятятий католик Ярема Вишневецький, який упродовж 1640-х рр. заволодів практично всією Лівобережною Україною. Початком цієї «Вишневецьчини» стали землі Черкащини, зокрема ще в 1620 р. польський король Сигізмунд III пожалував князю Костянтину Вишневецькому «в довічне володіння Черкаське староство з містечками Боровицею, Ірклієм, Голтвою, Кропивною та іншими слободами, хуторами, селами, виселками, корчмами, пивоварнями, млинами, підданими та їх чиншами, всякими повинностями, з пасіками, ставками, садками, річками Пслон і Ворсклою та іншими полями, лісами, митами та іншими здавна належними до цього староства прибутками»¹.

Невдовзі у власність Я. Вишневецького перейшли поселення в гирлі р. Свинотоп Єреміївка з навколишніми володіннями (сучасне с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну), назване так на честь його діда (якого також звали Ієремія / Ярема), та Жовнин з відомою на той час козацькою фортецею, поблизу якої відбувалися бої між українцями та поляками під час повстання Якова Острянина в 1638 р. Сучасник тих подій Шимон Окольський так відгукнувся про цю споруду: «Не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа і його мистецтву в таких спорудах, дивлячись на її міцні вали, шанці, батареї та бруствери»². На початку 1640-х рр. до володінь князя Яреми належало вже понад 50 містечок та ще більше сіл, які нараховували майже 40 тис. господарств.

1 Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца (далі – ЧИОНЛ). – К., 1900. – Кн. 14. – Отд. III. – С. 117 – 118.

2 Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (Далі – Мемуары). – Вып. 2. – К., 1896. – С. 243.

Зокрема, на Черкащині, крім згаданих населених пунктів, до цієї латифундії належали Буромль (сучасна Бурімка), Чигирин-Діброва (сьогодні затоплена Кременчуцьким водосховищем), Золотоноша, Кропивна, Васютинці, а також уся Домонтівщина, яку магнат відібрав у С. Лаща 1635 р., тощо. Більше того, маючи нестримні апетити, цей князь домігся навіть королівського привілею на отримання в приватне володіння усіх земель Запоріжжя, хоча початок Хмельниччини так і не дав йому можливості скористатися цим пожалуванням³. Також не менш впливовими та могутніми були й інші «українні» магнати, у тому числі Станіслав Конецпольський, Мартин Калиновський, Миколай Потоцький, Станіслав Любомирський, Яків Собеський, Адам Кисіль, брати Заславські та ін.

Одночасно з посиленням соціально-економічних утисків і обмежень, що глибоко обурювали все православне населення України та Черкащини зокрема, до надзвичайної ненависті його підводила ще й релігійна політика Речі Посполитої та окремих магнатів (наприклад, той-таки Я. Вишневецький повсюдно встановлював у своїх володіннях католицькі храми та монастирі). Тобто ця політика зосереджувалася на неухильному поширенні впливу на цих теренах католицької та уніатської церков. У цьому контексті надзвичайно дошкульною стала й практика передачі в оренду православних храмів особам переважно іудейського віросповідання, котрі, прагнучи швидко збагатитися, істотно завищували ціни на всі види церковних обрядів, а подекуди відверто нехтували ними та ігнорували духовні потреби православних.

Звісно, в очах українців це перетворювало їх на виконавців бажань польської шляхти стосовно знищення взагалі православної віри, а тому вело до ще більшої напруги у відносинах. Досить влучно із цього приводу висловився М. Грушевський, підкреслюючи, що на той момент в Україні «все звязувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення українців Польщею, ляхами», причому цей образ «у свідомості українських людей зливався в одне нероздільне поняття національного поневолення»⁴. Саме тому майбутня війна являла собою вже не чергове повстанням козаччини в боротьбі за свої «вольності», а була справді всенародною, національною.

Десятиліття, що минуло від поразки козаків під Жовнином у 1638 р. до початку повстання Б. Хмельницького у 1648 р., польські магнати та шляхта згодом називали добою «золотого спокою». Втім уже деякі сучасні польські історики інтерпретують його з жалем і сумом, називаючи «десятиліттям ганебного спокою»⁵. Адже найхарактернішою ознакою цього періоду був тотальний терор українців і особливо козацтва Черкащини. Останнє, не бажаючи перетворюватися на панських підданих, спровокувало в цей час масове переселення на Лівобережну Україну – на Слобожанщину, що тоді належала московському царю. За найскромнішими підрахунками, вже на 1640 р. сюди переселилися близько 20 тис. українців, повернення яких від Москви вимагав навіть польський уряд. Чимало з них невдовзі влилося до армії Б. Хмельницького, демонструючи готовність зі зброєю в руках повернути свої права та вольності.

Якраз цього польська магнатерія не спромоглася своєчасно усвідомити, тобто тієї обставини, що українська козаччина далеко не була придушена, але шукала можливостей і шляхів вираження опозиції та повернення втраченого статусу. Так, уже з кінця 1645 р. на Черкащині почали ширитися чутки стосовно приготувань запорожців до війни з поляками. Навесні 1646 р. новий коронний гетьман, яким після смерті 12 березня Станіслава Конецпольського став Миколай Потоцький, навіть не прибув до Варшави на вальний сейм, повідомивши, що залишився в Подніпров'ї через загрозу нового «козацького бунту». Він не сумнівався в причинах нового козацького заворушення: «Хочуть самостійно панувати в Україні, складати договори з іноземними монархами та робити все, що їм подобається»⁶. При цьому урядник зауважував, що тут (на Черкащині) «одна бунтівлива голова запалила вогонь повстання, поширюючи чутку, що всі уряди у війську мають бути змінені». Безсумнівно, під цією «головою» коронний гетьман мав на увазі нікого іншого, як чигиринського сотника Б. Хмельницького.

3 Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612 – 1651). – Warszawa, 1933. – S. 89.

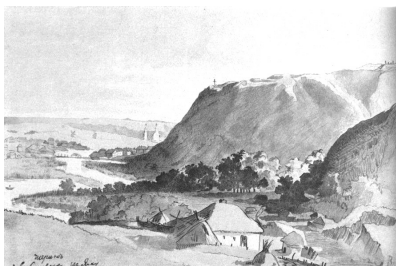
4 Грушевський М. С. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 8. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 129.

5 Serczyk W. A. Historia Ukrainy. – Wrocław: Wydawnictwo Ossolińskich, 2001. – S. 87.

6 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Отд. 3. – К., 1848. – С. 8.

Богдан Хмельницький,
гравюра, худ. В. Гондіус, 1651 р.

Чигирин з Суботівського шляху,
худ. Т. Шевченко, акварель, 1845 р.

Микола Потоцький,
худ. В. Герсон, початок ХХ ст.

Богдан Хмельницький – життєві віхи

Богдан-Зиновій Михайлович Хмельницький народився в Чигирині (за іншими даними – у Суботові, Черкасах, Лисянці тощо; але так чи так – на Черкащині) 27 грудня 1595 р. Його батько, Михайло Хмельницький, походив із західноукраїнських земель і був дрібним шляхтичем, якого за невідому нам провину позбавили шляхетського звання, і він змушений був наприкінці XVI ст. переселитися на Черкащину. Тут Михайло Хмельницький перебував на службі в корсунського та чигиринського старости Яна Даниловича, виконуючи функції осадчого, тобто мав обов'язок засновувати нові та сприяти розбудові вже наявних у Подніпров'ї поселень, насамперед слобід. Прикметно, що за генеалогічною легендою цей староста виводив свій рід від Данила Галицького⁷. Після смерті Я. Даниловича у 1628 р. староством керувала його друга дружина – Софія Жолкевська (донька великого коронного гетьмана Польщі Станіслава Жолкевського; померла в 1634 р.), котра в 1631 р. передала цей обов'язок їхньому сину Станіславу. У 1636 р. останній потрапив у полон до ногайців, і за наказом мурзи Кан-Теміра Станіслава стратили, а староство перейшло в руки його двоюрідного брата Яна-Миколая Даниловича.

Прибувши на Черкащину разом із Я. Даниловичем, найімовірніше 1594 р., Михайло Хмельницький досить скоро отримав високу посаду – чигиринського підстарости, що, звісно, посилювало його майнове становище та вплив серед шляхти регіону. Зокрема, це дало йому змогу стати самостійним землевласником і придбати неподалік Чигирини невеликий хутір Суботів. Невдовзі неподалік останнього він осадив і власну «слободу» – Новоселицю (нині с. Чигиринського р-ну) – «сільце з підданими»⁸. Одружений він був із козачкою на ім'я Агафія (за іншими даними – Анастасія), що істотно посилювало також зв'язок родини Хмельницьких із козацькою верствою (утім за умов, що склалися на тодішній тотально, як ми бачили вище, покозаченій Черкащині, цього навряд чи можна було уникнути, а тим паче в полковому місті). На жаль, невідомо, скільки точно дітей мало це подружжя, а тому достеменно можна стверджувати, що їхнім єдиним сином був Богдан.

Дитинство майбутнього гетьмана минуло на Чигиринщині, у суцільно покозаченому середовищі, але його батько подбав не лише про цю «народну» педагогіку, давши синові добру академічну освіту. Є припущення, що початковий рівень знань він отримав в одній із київських приходських шкіл або ж удома, де його навчав хтось із місцевих священників. Вищу освіту Б. Хмельницький здобував у стінах Львівського єзуїтського колегіуму впродовж 1609–1615 рр., опанував польську, латину та інші науки, що в той час викладали в європейських універси-

7 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 209.

8 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 42.

тетах: поетику, граматику, риторику тощо. По завершенню навчання Богдан повернувся до Суботова, де допомагав батькові вести господарство та поступово привчався до військової справи, вступивши до чигиринської сотні реєстрових козаків у часи гетьманування Петра Конашевича (Сагайдачного).

Переломним у житті Б. Хмельницького став 1620 р., коли він разом із батьком узяв участь у польсько-турецькій війні. 6 жовтня того ж року в бою під Цецорою (сучасна Молдова) загинув Михайло Хмельницький, а сам Богдан потрапив до турецького полону, де, за його ж словами, «пробув у тяжкій неволі два роки». Перебуваючи там на службі в одного зі старшин османського флоту в Стамбулі, він опанував турецьку мову, познайомився з особливостями місцевого життя, завів важливі зв'язки, що згодом прислужилося гетьманові в процесі встановлення дипломатичних відносин з Портою.

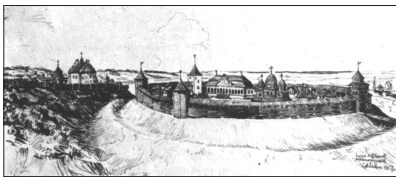
За кілька років мати викупила Богдана з неволі, хоч є припущення, що це зробили козаки, котрі віддячили в такий спосіб його батькові. На Черкащину Б. Хмельницький повернувся приблизно 1624 р. і через певний час по тому вирушив на Запорожжя. Невдовзі після цього його матір вийшла заміж за білоруського шляхтича Василя Ставицького та переїхала з ним до Білої Русі (у Петриківський повіт). Відтак, ставши єдиним власником хутора Суботова, Богдан повернувся із Січі «на волость», де незабаром вступив до Чигиринського полку, створеного, як ми вже знаємо, за умовами Куруківського договору 1625 р. Без сумніву, він був свідком (а подекуди, можливо, й учасником) козацько-польських війн 1630-х рр., принаймні в грудні 1637 р., після погрому козацького війська Павлюка під Боровицею саме він як писар Війська Запорозького підписав акт капітуляції останнього.

Хоча прямих свідчень його участі в цих повстаннях поки що не знайдено. Водночас, крім козацької кар'єри, впродовж 1620 – 30-х рр. тривало також і його становлення як міцного господарника: продовжував батьківську справу ґрунтового осадження «кресів». У цей же час він створив і власну родину, одружившись близько 1625 р. з Ганною Сомко – переяславською козачкою, котра народила йому шістьох дітей: двох синів (1632 р. – Тимофія, 1641 р. – Юрія) і чотирьох доньок (наприкінці 1620-х рр. – Катерину, потім – Степаниду, а імена ще двох невідомі). Доля нащадків гетьмана виявилася не досить щасливою, й уже на початку XVIII ст. рід Хмельницьких припинив існування. Однак упродовж 1630 – 40-х рр. ситуація на Черкащині загалом віщувала йому спокійне та приємне життя, що менше в ньому було слави та відповідальності, то щасливіше. Тим більше, Богдан Михайлович мав гарні зв'язки і з адміністрацією староства, і з реєстровою козацькою старшиною, набув солідного авторитету в регіоні.

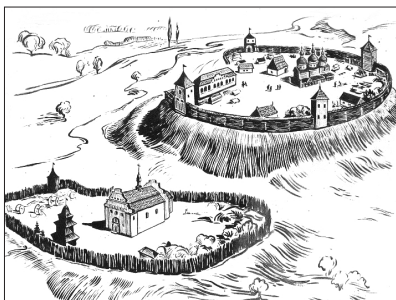
Як ми вже могли переконатися з попереднього розділу, доля української козаччини після поразки повстання 1637 – 1638 рр. і запровадження щодо неї польським сеймом «Ординації» складалася не зовсім щасливо. Після цього більшість козацької старшини не вірила в перемогу над поляками та прагнула до повернення своїх прав шляхом переговорів. Уже на початку 1639 р. для цього вирушило до короля козацьке посольство, до складу якого належав і Б. Хмельницький⁹, яке, зрештою, виявилось безрезультатним. «Ординація» не дозволила Богдану набути й полковницького уряду, адже, як ми вже знаємо, віднині козацьким полковником офіційно міг стати лише польський шляхтич. Тому він отримав лише посаду одного з чигиринських сотників.

На жаль, майже немає відомостей, чим займався майбутній гетьман до початку 1648 р. У цьому контексті хоч і суперечливим, але досить промовистим треба визнати епізод участі Б. Хмельницького в складі найманого загону козаків у Тридцятилітній війні на боці Франції впродовж 1645 – 1646 рр. Натомість чітко встановленим є факт його обізнаності на цьому етапі у воєнних справах польського короля Владислава IV, зокрема стосовно необхідності провокування козаками війни з Туреччиною, план якої розробив коронний канцлер Єжи Оссолінський. Метою останнього було зменшення політичного впливу в Речі Посполитій магнатів і шляхти (тобто сейму) й відповідно – зростання політичної ваги короля. Частиною цього плану стало залучення до майбутньої війни козацького війська, з чим від короля на Черкащину невдовзі потайки прибув ломжинський староста Ієронім Радзейовський, запропонувавши старшині негласно зустрітися з королем.

9 Мемуары... – Вып. 2. – С. 285.

Замок Б. Хмельницького у Суботіві,
реконструкція Г. Логвина, 1953 р.

Замчище Б. Хмельницького у Суботіві,
сучасна реконструкція

Богданова церква у Суботіві,
худ. Т. Шевченко, 1845 р.

Богдан Хмельницький,
невід. худ., др. пол. XVII ст.

У квітні 1646 р. на цю зустріч до Варшави прибули військові осавули Іван Барабаш, Ілляш Караїмович, а також сотники Іван Нестеренко, Роман Пешта, Яків Клиша та Богдан Хмельницький. Вони погодилися з планами Владислава IV, вимагаючи за це повернення відібраних прав і вольностей. Своєю чергою король пообіцяв збільшити козацький реєстр до 12 тисяч і заборонити квартирування кавалерійського війська передусім на теренах Черкащини («на південний схід від Білої Церкви»). Тоді ж польський монарх вручив козацьким послам кілька своїх привілеїв «із покойовою печаткою», червону хоругву (прапор) з білим орлом (герб Речі Посполитої) та гетьманську булаву¹⁰. При цьому старшина реєстровців мала до часу все тримати в суворій таємниці. Побойовання Владислава IV були далеко не безпідставними, адже, зрештою, дізнавшись про ці його військові приготування, вальний сейм у жовтні 1646 р. зажадав їхнього негайного припинення, а тому він був змушений зректися свого задуму. Тоді ж коронний гетьман М. Потоцький наказав І. Барабашеві знищити всі «чайки», які приготували козаки за планом «турецької війни» польського короля. Чергова «перемога» магнатів і, як наслідок, посилення їхнього тиску значно поглибили невдоволення всіх жителів Подніпров'я, але особливо розчарованим себе відчувало козацтво.

Одночасно на Чигиринщині розгорталася особиста драма в житті Б. Хмельницького. Ще на початку 1640-х рр. практично всі землі сучасної Правобережної Черкащини опинилися в приватному володінні магнатського роду Конєцпольських. Так, у 1643 р. помер згадуваний вище Ян-Миколай Данилович, який успадкував зі смертю Софії Данилович (ур. Жолкевської) та її сина Станіслава староство Корсунське та Чигиринське. Останнє за спадщиною перейшло в руки сина коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського – Олександра. Більше того, з 1636 р. Конєцпольські отримали в приватне володіння також староство Переяславське, до якого належали і землі на Лівобережній Черкащині, зокрема вздовж річок Самара, Оріль, Ворскла, Хорол і Псел. Своєю чергою це істотно напружило відносини Конєцпольських з родиною Вишневецьких, насамперед із тогочасним старостою черкаським Олександром Вишневецьким і згадуваним вище володарем практично всього українського Лівобережжя – князем Яремою.

Ставши старостою переяславським, корсунським і чигиринським, О. Конєцпольський прагнув захопити в їхніх межах і на сусідніх теренах якомога більше міст, сіл, слобід і хуторів. У переліку претензій опинився і хутір Суботів, права на який Б. Хмельницького він оскаржив у суді, запевняючи, що це поселення належить до його мліївського володіння (ключа). Виконавцем цих планів магната став чигиринський підстароста Даніель Чаплинський, який також хотів прибрати Богданів хутір до власних рук. Під час згадуваної вище козацької місії до короля восени 1646 р. Б. Хмельницький спеціально випросив у нього відповідний привілей на право володіння Суботівом, але й це не дозволило уникнути конфлікту з польськими урядниками. До того ж тінь організатора бунту, котра на той момент

¹⁰ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – К., 1993. – С. 59.

впала на нього, вплинула і на О. Конєцпольського, аби дозволити Д. Чаплинському силоміць відібрати маєтність сотника, що сталося у квітні 1647 р. На Суботів здійснено оружний напад, родину Хмельницького силоміць вигнано, і вона змушена була шукати притулку в Чигирині в знайомих. Невдовзі на ринку в Чигирині слуги підстарости за його наказом жорстоко побили малолітнього сина Богдана (імовірно, Тимоша) через спроби його батька оскаржити дії урядників у суді.

Уже в травні 1647 р., перебуваючи у Варшаві, Б. Хмельницький звернувся по захист і допомогу в цій справі безпосередньо до польського короля, але у відповідь отримав від Владислава IV лише пораду самостійно вирішувати власні проблеми, як це мають робити воїни, що тримають шаблю в руках. Крім королівської поради, привід взятися за шаблю давали й нахабні спроби польських урядників на Черкащині позбавити чигиринського сотника життя шляхом підсилення до нього найманих убивць. Відомо про кілька замахів на Богдана Михайловича впродовж 1646 – 1647 рр., що лише підкреслювали усвідомлення магнатами лідерського потенціалу цього нетипового представника козацької старшини. Так, зять Д. Чаплинського П. Коморовський запевняв одного зі своїх співрозмовників: «Як ми не можемо нічого судом вдіяти з цим нашим Хмельницьким, то я присягаю, одного дня ви почувете, що його вже нема, бо є у нас такі спритні люди, які будь-де зустрівшись з ним, уб'ють його»¹¹.

У серпні 1647 р. Б. Хмельницький повернувся зі столиці Речі Посполитої до Чигирини, куди невдовзі прибув до нього й коронний канцлер Є. Оссолінський для подальшого просування свого плану «турецької війни». Він, зокрема, передав сотникові відібрані в І. Барабаша гроші для спорудження човнів, королівську хоругву, булаву, а також привілей на дозвіл збільшення кількості реєстрових козаків. Чутки про це поширилися всією Черкащиною блискавично, а отже, досить скоро навколо Богдана почала гуртуватися більшість опозиційно налаштованих представників української козащини, у тому числі й зі складу реєстрової старшини, які невдовзі стануть його найвірнішими соратниками й однодумцями (Кіндрат Бурляй, Іван Ганжа, Федір Вешняк, Сава Москаленко, Іван Нечай та ін.). Хоча навіть вони, очевидно, до кінця не здогадувалися, що чигиринський сотник готується не до війни з Туреччиною, а до війни з Польщею.

Свої міркування стосовно цього Б. Хмельницький висловив невдовзі на кількох таємних нарадах, які відбувалися поблизу Чигирини протягом осені 1647 р. Найімовірніше, повстання мало початися в листопаді, а сили для цього мали концентруватися поблизу Лебедин (нині село Шполянського р-ну Черкаської обл.). Утім усі карти Хмельницького сплутав раптовий татарський набіг і висунення для відсічі кварцяного війська до Лебединського лісу. Попри таємну підготовку до виступу, угодівськи налаштована старшина, знаючи про цей план, повідомила таки О. Конєцпольському (найімовірніше, це зробив Роман Пешта – також чигиринський сотник) про наміри Б. Хмельницького. Звісно, річпосполитський урядник наказав заарештувати «бунтівника», доручивши виконання наказу чигиринському полковникові Михайлу Кричевському (реєстрові козаки за законами Речі Посполитої підлягали лише козацькому судочинству), який, до речі, доводився Богдану кумом. Лише завдяки обіцянкам узяти на поруки та відповідним клопотанням інших чигиринських реєстрових старшин (передусім Бурляя, Вешняка і Токайчука) Хмельницькому вдалося вирватися на волю й уникнути неминучої страти.

Початок війни

Наступного дня після втечі, 19 грудня 1647 р., разом із невеликим загоном вірних козаків Б. Хмельницький стрімко вирушив на Запоріжжя, куди прибув на початку січня 1648 р. Як слушно зауважив М. Грушевський, це був страшний, критичний момент у його житті, адже «в душі, в усім естві його настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша

11 Документи Богдана Хмельницького / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С. 27.

Богдан Хмельницький,
худ. А. Олешинський, 1883 р.

Б. Хмельницький залишає
сина Тимоша заручником хана,
худ. В. Задорожний, 1954 р.

Тугай-бей,
фрагмент картини Я. Матейка, 1885 р.

і зрівноважена досі була ця незвичайно сильна і багато обдарована натура»¹². 25 січня він без бою оволодів Січчю та розпочав підготовку до війни з Річчю Посполитою. Близько 10 – 15 лютого січове товариство обрало Б. Хмельницького гетьманом¹³, що спонукало його до ще активнішої діяльності: фортифікаційного укріплення Січі, відрядження «на волость» агітаторів для закликів поспільства до повстання, звернення по допомогу до кримського хана. Досить скоро з'ясувалося, яким непересічним організаторським талантом і політичними здібностями володів цей гетьман.

Новини із Запорозької Січі досить швидко поширилися Україною, що змушувало польську владу вживати заходи із запобігання повстанню. Так, М. Потоцький вирішив придушити цей «бунт» у зародку, наказавши канівському полковнику Є. Голубу організувати каральну експедицію на Запоріжжя, а сам скликав кварцяні війська до Вільшанки. Ще в березні керманіч польської армії опанував усією Наддніпряниною, ставши з основними силами в Черкасах. Одночасно на Уманщині взяти ситуацію під контроль намагалися загони польного гетьмана М. Калиновського, котрий перебував з основним загonom у Корсуні. Однак, і шляхта, і реєстровці зовсім не поспішали до місця збору. Чекали на допомогу полків різних можновладців, до яких звернувся безпосередньо коронний гетьман, будучи переконаним, що ця «зростаюча гідра незабаром зламає собі шию»¹⁴.

Проте й полки не поспішали до місця збору, а тим часом на раді в Корсуні М. Потоцький прийняв рішення все ж таки спрямувати в низів'я Дніпра авангард свого війська, аби не допустити виходу козаків «на волость». З іншого боку, через ротмістра М. Хмелецького коронний гетьман запропонував Б. Хмельницькому мирно полишити Запорожжя, а його прибічникам – розійтися по домівках¹⁵. У відповідь український гетьман запропонував залишити Україну М. Потоцькому та всій польській шляхті. Прагнучи виграти час для остаточного оформлення боездатного війська, гетьман України через своїх представників, черкаського сотника Івана Кравченка та чигиринських реєстрових козаків Карпа Трушенка та Гриця Слейка, і надалі вів переговори з великим гетьманом Речі Посполитої¹⁶. Однак усі вимоги української сторони польський урядник сприймав однозначно як зухвальство, що невдовзі він же й покарає.

Враховуючи основні причини поразок козаччини у війнах з поляками 1630-х рр., Б. Хмельницький будь-що сподівався на допомогу з боку татарської кінноти, котру можна було використати і для стрімких військових операцій, і для створення паніки в лавах ворога. На початку березня 1648 р. посольство українського гетьмана таки уклало військовий союз із кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Останній повідомив Б. Хмель-

12 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 8. – Ч. 2. – С. 162.

13 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К., 2009. – С. 82.

14 Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965.

15 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza / Wyd. A.Z. Helcel. – Kraków, 1864. – S. 9 – 10.

16 ДБХ. – С. 28 – 30.

ницькому, що спочатку надішле козакам на допомогу перекопського бея (бей – правитель певного округу), лідера кочових племен ногайців Тугай-бея, а з огляду на розвиток ситуації, прийме потім рішення щодо власної участі у війні. Рішення керманіча українців обрати союзниками кримських татар дотепер викликає гострі дискусії поміж істориками, але на сучасному етапі вже можна впевнено стверджувати, що в цьому союзі не було нічого екстраординарного та нового, адже задовго до 1648 р. між козаками та татарами існували тривалі мирні взаємини й укладалися союзні договори¹⁷.

Водночас доволі показовим, а тому тривалий час замовчуваним в історіографії фактом було те, що перед відрядженням посольства до Бахчисарая Б. Хмельницький звернувся по допомогу до донських козаків (підвладних московському цареві). Проте вони не лише відмовилися її надати своїм побратимам, й упродовж усієї Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. усіяко перешкоджали українському гетьманові підтримувати союз із Кримом, намагаючись розірвати ці мирні відносини, на що московському цареві неодноразово скаржилися і Б. Хмельницький, і Іслам-Гірей III. Загалом же союз України з Кримським ханством і передусім безпосередня участь кримськотатарської кінноти в Національно-визвольній війні українців мали вирішальне значення для її перебігу та перемог над Річчю Посполитою¹⁸.

Ще одним стратегічно вирішальним кроком Б. Хмельницького до початку збройного протистояння з польською армією стали таємні переговори з найбільш радикально налаштованими представниками реєстрової старшини, які погодилися перейти на його бік. Добре знаючи також про наміри М. Потоцького виступити заздалегідь на Січ, український гетьман, отаборившись на ній, вирішив не чекати приходу кварцяного війська, а натомість у середині квітня виступив йому назустріч. Тактичною помилкою коронного гетьмана стало розпорощення своєї армії, одна частина якої залишилася при ньому на Черкащині, друга (переважно полки реєстрових козаків) – рушила Дніпром у напрямі Запорозької Січі, а третя (переважно жовніри) під проводом його сина Стефана Потоцького – вирушила 21 квітня з Черкас сухоходом на південь. Та реальними військовими командирами тут були полковник Стефан Чарнецький і комісар (начальник) реєстрових козаків Яцек Шемберк.

Помилки польського командування стали очевидними вже 4 травня, коли реєстровці під орудою Федора Вешняка, Богдана Товпиги та Филона Джалалія поблизу Кам'яного Затону заарештували та за звинуваченням у зраді засудили до страти своїх попередніх очільників – військових осавулів І. Барабаша, І. Караїмовича, а також чигиринського осавула Р. Пешту, котрі займали очевидну пропольську позицію та справді передбачали знищення «бунтівника» Хмельницького. Новим старшим реєстровики обрали переяславського сотника Ф. Джалалія, котрий, упорядкувавши козацькі полки, прийшов із ними 13 травня до табору Б. Хмельницького, що стояв тоді вже навпроти табору поляків біля Жовтих Вод. Так тоді називалася заболочена місцевість біля витоків р. Жовта, притоки Інгульця (сьогодні це місце розташоване поблизу с. Жовтоолександрівка П'ятихатського р-ну Дніпропетровської обл.). Наступного дня решта реєстрових козаків і деякі наймані драгуни втекли з польського табору й також перейшли на бік повстанців, збільшивши в такий спосіб українське військо до майже 15 тис. вояків.

Скориставшись таким розвитком подій, Б. Хмельницький перехопив ініціативу у свої руки та поступово оточив сили С. Потоцького. Останній змушений був отаборитися та перейти до тривалої оборони, сподіваючись, що невдовзі батько надішле йому підкріплення. Однак уже наступного дня, зважаючи на досить скрутне становище, С. Потоцький, прагнучи замиритися насамперед із Тугай-беєм, нейтралізувавши тим самим перевагу українського гетьмана, закликав сторони до переговорів. Усвідомлюючи наміри польського гетьманіча виграти час, Б. Хмельницький своєю чергою, аби не допустити підходу передовсім війська лівобережного магната Я. Вишневецького, направив спеціальні загоны вздовж Дніпра, аби вони знищили всі можливі переправи через нього. Так, порівняно швидко знищено пороми

17 Дет. про це див.: Івангородський К. В. Динаміка мирних міжспільнотних взаємин України та Кримського ханства в XVI – XVII ст. // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2006. – Вип. 90. – С. 35 – 49.

18 Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Кн. 1: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 92.

Ганна Сомко, худ. Н. Атамась, кін. XX ст.

Єжи Оссолінський, невід. худ., сер. XVII ст.

Герб Речі Посполитої

поблизу Черкас, Сокирни, Домонтова, Бучача, Стайок, Трахтемирова та інші, що розміщувалися річкою вище.

Як і очікувалося, переговори не дали жодних результатів, і 15 травня бойові дії відновилися атакою запорожців. Це змусило Я. Шемберка під захистом табору здійснити спробу прориву до Крилова, але в урочищі Княжі Байраки 16 травня 1648 р. поляків остаточно розгромлено і на них «всю лють свою і татари, і козаки вилили»¹⁹. Під час цього бою був смертельно поранений і невдовзі (19 травня) помер С. Потоцький, а близько 3 тис. жовнірів, у тому числі С. Чарнецький та Я. Шемберк, потрапили в полон, їх подаровано Тугай-бею на знак подяки за допомогу в битві. Це була перша велика перемога гетьмана Б. Хмельницького над Річчю Посполитою, котра багато в чому визначила його подальші успіхи у визвольній війні.

Битва під Корсунем

Досить дивною в цей час була поведінка польського головнокомандувача М. Потоцького, котрий, довідавшись про скрутне становище свого авангарду біля Жовтих Вод, лише 7 травня почав повільно рухатися до Чигирина. Очевидно, маючи в розпорядженні лише 5 тис. жовнірів, він так і не наважився заглиблюватися в степи Дикого Поля, а натомість уже 13 травня вирішив повернутися з-під Чигирина до Черкас, сподіваючись, що синові вдасться вирватися з оточення. Найімовірніше, польський магнат банально недооцінив сили супротивника та можливість втрати контролю за ситуацією на Черкащині. Із цього приводу один польський шляхтич писав 9 травня в листі з-під Чигирина: «Ми б опанували все Дніпро., але оскільки [нам] розповідають про велику потугу ворога, то мусимо бути обережними»²⁰.

15 травня військо коронного гетьмана зупинилося біля Боровиці, а 17 травня – за милю від Черкас, де 19 травня його повідомили про розгром під Жовтими Водами. Ось як про це писав польський шляхтич Бельхацький 20 травня: «Сьогодні, коли ми стояли табором під Черкасами, прибіг єдиний посланець, челядник з того розгрому до Яскульського з нещасливою новиною, кажучи, що наші, не бачачи жодної надії на підкріплення, рушили 2 милі від Жовтої Води, на котрих татари з козаками, наступивши на них всією потугою 16 травня, тобто в суботу, в полудень взяли... Ми ж сьогодні після цієї небезпечної та нещасливої новини рушаємо з-під Черкас назад до Білої Церкви»²¹. Отже, М. Потоцький негайно прийняв рішення відступати через Мошни та Сахнівку в напрямі Корсуня.

19 ДОВ. – С. 32.

20 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. – Т. 1. – К., 2012. – С. 15.

21 Sprawy i rzeczy ukraińskie: Materjały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny / Wyd. F. Rawita-Gawroński. – Lwów, 1914. – S. 111 – 112.

Уже надвечір 20 травня з великими перешкодами кварцяне військо дісталось Мошен, пройшовши «великі три милі українські великими пісками, злими переправами через три ріки, прикрими лісами, лісовими дорогами та вкінці довгим мошенським мостом»²². Наступного дня воно дісталось Сахнівки, витративши половину дня та ніч на переправу через Рось, оскільки сахнівський міст зламався. Вирішивши чекати загін Я. Вишневецького, який вже не міг переправитися з лівого берега, польські гетьмани наказали закласти табір неподалік Корсуня. Саме місто 24 травня М. Потоцький віддав «як здобич» жовнірам на пограбування. Бажаючи помститися одному з найбільших осередків козацтва на Черкащині, поляки вбили більшу частину населення міста, а його майно «в луп пущено». Зрештою, «місто Корсунь українне з церквями спалили, церковні апарати, сосуди, срібро побрали, полупили, тіло Христове на землю розкидали, священників постинали»²³, так що «лишились тільки замок та церква збоку»²⁴.

М. Потоцький не мав наміру давати бій Б. Хмельницькому під Корсунем, тим більше його нечисленне військо, пройшовши за три дні маршем у таких складних умовах майже 70 км, не було готове. Ускладнювало ситуацію й те, що коронний гетьман не мав чіткої поточної інформації щодо українського війська, тоді як Б. Хмельницький, знаючи про слабкі позиції М. Потоцького та нечисленність його війська, розпочав з-під Жовтих Вод швидкий марш на Корсунь і вже 24 травня переправився через Тясмин поблизу Сміли. Уже наступного дня авангардний загін козаків на чолі з Максимом Кривоносом підійшов до польських позицій, які розташовувалися на досить зручному місці – високому березі Росі, з якого чітко простежувалися переміщення загонів супротивника. У цьому таборі під орудою М. Потоцького перебувало біля 20 тис. вояків, з яких майже 6 тис. кінноти. Тут же перебував і основний склад керівних військових кадрів польської армії, що складався з досвідчених і прославлених професіоналів у військовій справі. За дослідженням П. Федоренка, польський табір перебував над р. Рось у районі птахоферми на околиці сучасного м. Корсуня-Шевченківського²⁵.

Військо ж Б. Хмельницького налічувало більше 20 тис. піхоти та близько 20 тис. ногайської кінноти Тугай-Бея, причому українська армія в ці дні зростала кількісно щогодини, адже на боротьбу піднялося все населення тогочасної Черкащини. Тож мусимо погодитися з відомим краєзнавцем М. Пономаренком, що на початку Хмельниччини саме Черкащина була найяскравішим краєм на українському обрії, а її козацтво – найреволюційнішим, і тому «не випадково край став центром великої козацької революції»²⁶. Не випадковим було також те, що і надалі найбільшу частину української армії становили саме козаки з Черкащини (майже 70 %, за реєстром 1649 р.).

М. Потоцький, перебуваючи в таборі біля Корсуня, не мав чіткої інформації щодо чисельності українських військ і намірів їхнього командувача. Натомість 25 травня від одного з козаків, який свідомо потрапив до поляків у полон, він отримав спеціально викривлену інформацію щодо кількості козаків і татар. У результаті коронний гетьман прийняв рішення відступати табором на Богуслав. Протягом усього дня тривали дрібні сутички, перестрілки та розвідки обох сторін, що дозволило Б. Хмельницькому виграти час, аби затримати поляків і влаштувати засідки. Адже український гетьман непомітно вислав в обхід ворожого табору два загони. Один, на чолі з М. Кривоносом, здійснивши рейд через Городище, Вільшану та Стеблів, влаштував засідку в урочищі Горіхова Діброва (Крута Балка). Іншу засідку улаштував загін М. Пушкаря, який перекопав імовірний шлях відступу поляків на відстані 8 км від Корсуня, між селами Саморідня та Ситники.

Відступ ще залишав полякам якусь надію на порятунок, тому М. Потоцький наказав брати із собою найнеобхідніше, а обоз із більшістю возів покинути. Кожна хоругва взяла із собою лише 15 – 20 возів, які вишикували у вісім рядів, між якими розмістили військо й артилерію. Попереду та в тилу цього майже кілометрового за довжиною табору перебувала

22 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – К., 1908. – С. 56.

23 ВУР. – Т. 2. – С. 128.

24 Історія України в документах і матеріалах. / Упор. М. Петровський, В. Пугілов. – К., 1941. – Т. 3. – С. 126.

25 Федоренко П. К. Топографическое исследование Корсунской битвы 16 мая 1648 года // Корсунщина козацької доби. – К., 1993. – С. 97 – 108.

26 Пономаренко М. Ф. Хмельниччина на Черкащині // Холодний Яр: Альманах. – Черкаси, 1995. – Вип. 2. – С. 11.

Мотрона (Гелена) Чаплинська,
худ. Н. Атамась, кін. XX ст.

Владислав-Домінік Заславський,
худ. Б. Штробель, 1651 р.

Михайло Кричевський,
гравюра, худ. А. Вестерфельда, сер. XVII ст.

кіннота. На світанку 26 травня армія Речі Посполитої розпочала відступ у напрямі на Богуслав. Козацько-татарське військо спокійно пропустило її, але весь час рухалося поряд. Українська піхота супроводжувала фланги, а ногайська кіннота – тил польського табору. Зазнаючи втрат від вогню української піхоти, який вона вела з чагарників, табір усе ж таки рухався у визначеному напрямі.

Дізнавшись незабаром, що Корсунський шлях попереду перекопано, М. Потоцький (як і замислив це напередодні Б. Хмельницький) звернув з нього ліворуч, у напрямі Виграївської долини, аби вийти на шлях до Стеблева. Однак круті схили цієї долини та складний рельєф урочища Горіхова Діброва, підсилений штучними перепонами, які своєчасно зробили козаки М. Кривоноса, стали пасткою для поляків²⁷. Через загибель під час постійного обстрілу табору запряжених у вози коней та перевертання возів на крутих схилах цього урочища військовий стрій табору помітно порушився. Зовсім скоро, зайшовши до Горіхової Діброви, поляки були затиснені ліворуч заболоченою р. Виграївкою, а праворуч – кручами яру. Як зауважив польський учасник тих подій: «Наш табір увійшов у ту діброву, наче в якийсь мішок, і не міг просуватися далі, бо шляхи були розкопані та завалені»²⁸.

Таким чином, ворожий табір зупинився через спеціально перекопаний і завалений стовбурами дерев козаками шлях. Відразу із викопаних уночі на навколишніх пагорбах шанців відкрила вогонь українська артилерія, з флангів в атаку пішла піхота, а з тилу вдарила татарська кіннота. Заболочена місцевість і неймовірна тіснота в таборі не дозволили польським гетьманам ані оперативно розгорнути свою артилерію, ані вишукувати свою кінноту²⁹. Через 4 години, дець опівдні 26 травня 1648 р. польська армія припинила своє існування, а обидва її гетьмани – М. Потоцький і М. Калиновський – опинилися в полоні та невдовзі були подаровані Б. Хмельницьким як трофей кримському ханові. Решту полонених також поділено між татарами та українським гетьманом, який відіслав їх до Чигирину, «на службу своїй військовій старшині»³⁰. Наступного дня Б. Хмельницький написав листа до Владислава IV з пропозицією розпочати переговори, але гетьман поки не знав, що польський король помер ще 20 травня. Отже, Річ Посполита опинилася на межі катастрофи, втративши одночасно і короля, й армію.

27 Стороженко І. С. Вказ. праця. – С. 148.

28 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza... – S. 23.

29 Стороженко І. С. Вказ. праця. – С. 162.

30 Величко Самійло. Літопис. – Т. 1. – К., 1991. – С. 76.

Продовження визвольної війни влітку 1648 – восени 1649 рр.

Після блискучої перемоги під Корсунем Б. Хмельницький, очікуючи на прибуття основної армії Кримського ханства на чолі з Іслам-Гіреєм III, разом із українським військом зупинився поблизу Білої Церкви, звідки звернувся універсалом до всіх українців із закликом вливатися до лав його армії. Звісно, першою підтримала повстання саме Черкащина, звідки полум'я війни перейшло вже й під стіни Києва, куди український гетьман надіслав наказ про підготовку до його урочистого в'їзду відразу по корсунській баталії. Втім, Черкащина та, зрештою, і вся Україна ще до того почала повставати сама, без будь-яких додаткових заходів. Як зауважив М. Грушевський, із Черкащини (а невдовзі й усієї Київщини) «шляхта і все, що з нею, вже перед тим настрашене, почало без пам'яті тікати куди видно, оскільки можна ще було продертися серед лави збунтованого народу»³¹. Коли ж «обивателі київські» дізналися про погром коронних гетьманів і їхнього війська, як записав польський хроніст Йоахім Єрлич (до речі, однокурсник Б. Хмельницького у львівському колегіумі), «зараз же, тої ж години почали на вози пакуватися з жінками та дітьми, відбігаючи домів і всього, хто куди міг, ледве з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по містечках і селах»³².

Адже «кожний хлоп або вбив свого пана, або вигнав в одному одязі, з душею та дітьми – повнісенські польські міста тієї шляхти», – писав ще один польський свідок цієї втечі. Не менш показовою у цьому контексті варто визнати й розповідь слуги Я. Вишневецького, якогось шляхтича Машкевича. Останній, зокрема, розповів, що коли він «приїхав до Сокирної, чотири милі від Черкас..., то зустрів у містечку [лише] мужицькі громади, які всі ворота позакривали, [і] якщо б я не побачив діри в огородовому плоті і не вискочив би у поле, певно схопили б нас»³³. Своєю чергою генеральний писар Війська Запорозького Силуян Мужилівський відзначав, що «поспільство, дочувшись, же короля в землі [Черкаській] немає, в козацтво все обернулося як на цій стороні, так і на тій [лівобережній] стороні Дніпра», а «панів своїх, котрі не повтікали, ляхів, жидів, ксьондзів позабивали, спустошили замки, в яких ляхи та жиди позапиралися, подобивали»³⁴.

Особливо уславився на цьому етапі в межах Лівобережної Черкащини загін Лисенка-Вовгури, який заволодів замками в Золотоноші, Домонтові, Богущковій Слобідці, Бубнові, Гельмязеві, Ірклєві, Кропивні, Бурімці та Жовниному. Таким чином, поступово окремі виступи в межах Центральної України переростали у велику селянську війну, що особливо масштабного розмаху сягнула на Лівобережжі, звідки її фактичний володар Я. Вишневецький із незначним загоном ледве встиг утекти, переправившись через Дніпро аж у Північній Київщині, та відійти на Поділля. До кінця червня в Лівобережній Україні остаточно встановлено козацьке самоврядування (за винятком Чернігівщини), а польсько-шляхетський лад так сюди вже більше й не повернувся.

Внаслідок цього досить стрімко впродовж червня 1648 р. зростало не лише військо, але й авторитет українського гетьмана. Фактично, ще перебуваючи в Білій Церкві, Б. Хмельницький почав створювати нові органи влади на Черкащині, з чого невдовзі постала й самостійна Українська козацька держава. Одночасно він доручив черкаському полковнику М. Кривоносу очолити селянську війну на Правобережній Черкащині, звідки вона досить стрімко поширилася на решту українських земель. Він теж походив із цього краю, адже народився у Вільшані (нині село Городищенського р-ну Черкаської обл.). Спочатку під його командуванням перебували п'ять полків: крім власне черкаського, корсунський (полковник – Шангірей), уманський (Іван Ганжа), білоцерківський (Іван Гиря) та вінницький (Остап Іванський) – загальна кількість війська близько 10 тис.

31 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 8. – Ч. 2. – С. 193.

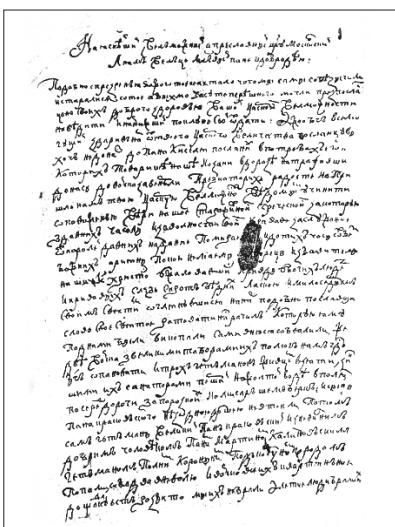
32 *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza / Wyd. K. Wójcicki.* – Т. 1. – Warszawa, 1853. – S. 65.

33 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 82.

34 ВУР. – Т. 2. – С. 129.

Кримський хан Іслам-Гірей III, гравюра сер. XVII ст.

Лист Б. Хмельницького з Черкас до московського царя від 8 червня 1648 р.

Богдан Хмельницький, худ. С. Васильківський, 1899 р.

Однак ця армія дуже швидко зростала внаслідок масового пошкодження міщан і селян, передусім на Брацлавщині, котрі при цьому примовляли: «Біжи, ляше, бо все, що на тобі, – наше»³⁵. Невдовзі ще один очевидець тогочасних подій писав з її східної частини: «Хлопська своєволя, почавши від Умані, таку гору бере, наче друге військо Хмельницького», а один із жителів міста Бар підкреслював, що «по містах така охота і жалібне очікування Хмельницького, що інший і батька не приймав би з більшою охотою та вдячністю»³⁶. Не менш промовистим треба визнати і той факт, що, скажімо, на честь визволення М. Кривоносом містечка Монастирище (сучасний райцентр Черкаської обл.) його жителі в червні того ж таки 1648 р. заклали та невдовзі збудували Преображенську церкву, котра ще в часи Л. Похилевича була «найстаріша в усій Київській єпархії»³⁷.

Після звільнення 20 червня Умані місцевий полковник І. Ганжа (раніше був на службі в загоні О. Конецьпольського) з'єднався з основними силами М. Кривоноса біля Тульчина, з якими наказний гетьман вирушив на звільнення Брацлавщини, Поділля та Волині. До кінця липня він практично взяв під свій контроль ці терени, а 28 липня під Старокостянтиновим (сучасна Хмельницька обл.) розгромив військо Я. Вишневецького. Не менш славною звітягою М. Кривоноса стало й здобуття надміцної фортеці Бар – резиденції коронного гетьмана. Загалом же на початок вересня його повстанська армія повністю звільнила від польсько-шляхетського ладу Київське, Брацлавське, Подільське та більшу частину Волинського воєводства Речі Посполитої.

Водночас Б. Хмельницький, прагнучи дати війську відпочити, з-під Білої Церкви в середині червня вирушив до Чигирини, котрий з цього моменту фактично став українською столицею (по дорозі, у Черкасах, Хмельницький написав листа до московського царя Олексія Михайловича, у якому повідомив про перемоги повсталих, див.: додаток № 12). Сюди впродовж літа надходили відомості про хід визвольної боротьби, і тут гетьман завершував формування своєї армії, логічно передбачаючи продовження війни з поляками. У центрі його уваги перебувала реорганізація козацьких полків, оснащення їх гарматами, зброєю, припасами, харчами та фуражем. Крім традиційних полків, які з 1625 р., існували до того насамперед на Черкащині, ще він наказав створити нові, зокрема на Лівобережжі (Кропивнянський, Прилуцький, Миргородський, Ніжинський тощо). На початку липня гетьман оголосив по всій Україні мобілізацію полків, а місцем їхнього збору визначив Маслів Став неподалік Канева. Звідси він особисто керував рухом усіх військ, зокрема надіслав на допомогу М. Кривоносу білоцерківський полк (5 тис. козаків) під командуванням І. Гирі. У Чигирині він почав приймати й перші посольства, скажімо, у цей час зафіксовано посланців до українського керманіча від Іслам-Гірея III. Аби виграти час, Б. Хмельницький і сам відіслав посольство на вальний сейм до Варшави, щоб встановити настрій й подальші дії польської шляхти та можновладців.

35 Мемуары... – Вып. 2. – К., 1896. – С. 415.

36 Цит. за: Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 8. – Ч. 3. – С. 36.

37 Похилевич Л. И. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 335.

Загалом же влітку 1648 р. становище Речі Посполитої здавалося безнадійним, адже, крім загибелі її армії під Корсунем, як ми вже знаємо, вона втратила й свого монарха. Оскільки ж Матвій Лубенський як архієпископ гнезненський (примас; до нього в період безкоролів'я переходила верховна влада в державі) через похилий вік був фізично неспроможний виконувати цю функцію, фактичне управління перейшло до коронного канцлера Є. Оссолінського, котрий надзвичайно активно взявся до справи. Уже на 25 червня він призначив конвокаційний сейм щодо виборів нового короля, а на нараді сенаторів вирішено питання набору нового війська. Його командувачами доволі нерозважливо та поспішно призначили сандомирського воєводу, князя Домініка Заславського, коронного підчашого Миколу Остророга та коронного хорунжого Олександра Конєцпольського. Саме цю трійцю невдовзі Б. Хмельницький охарактеризував як «Перина», «Латина» та «Дитина», натякаючи на неспроможність цих начальників бути полководцями, що доволі швидко довела й реальність у ході битви під Пилявцями (вересень 1648 р.).

На сеймі у Варшаві, що почався 16 липня, крім вимог посольства Б. Хмельницького, заслухали й свідчення офіцера з фортеці Кодак, відпущеного з полону українським гетьманом, Марека Собеського (старшого брата майбутнього польського короля Яна III). Він, зокрема, так пояснював причину війни, яку йому безпосередньо висловив Б. Хмельницький: «Ви, панове поляки, короля не слухаєте і про нього не дбаєте, а кожен [з шляхтичів] власним розумом живе й нічого не чинить»³⁸. Утім навіть за таких скрутних обставин польській шляхті не вистачило політичної мудрості, аби укласти з гетьманом України перемир'я. Натомість на початку серпня до нього направили комісарів на чолі з брацлавським воєводою А. Кисилем з вимогами припинити війну та видати заколотників, чим польський уряд лише підкреслював власну неадекватність і неможливість усвідомити реальну ситуацію в Україні.

Більше того, у Речі Посполитій особливо популярною й надалі залишалася «партія війни», яку в шляхетському загалі очолював Я. Вишневецький, виступаючи категорично проти будь-яких переговорів з Б. Хмельницьким. Однак і сам князь, і його прихильники так надалі й недооцінювали потужність українського війська та військовий таланти Б. Хмельницького. Тому невдовзі, 11 вересня 1648 р., польська армія з близько 90 тис. вояків і більше 100 гармат стала поблизу Чолганського Каменя (сучасний Теофіполь у Хмельницькій обл.). Готувався до битви й Б. Хмельницький, який разом із військом прибув наприкінці серпня в район Старокостянтинова, де мали відбутися переговори з А. Кисилем. Коли ж поляки перейшли в наступ, гетьман розташував табір на березі р. Іква, поблизу містечка Пилява.

21 вересня відбулися перші сутички між поляками та козаками, але успіху вони нікому не принесли. Наступного дня ввечері в польському таборі поширилися чутки, буцім до Б. Хмельницького підійшла основна орда з ханом, що спричинило неймовірну паніку. Очевидець подій, литовський канцлер А. Радзивілл описав їх так: «Всі потай кинулися тікати..., вози, харчі, зброю, здобич покинули першому, кому всміхнеться щастя... Діялося це в такій паніці й поспіху, що деякі до обіду втекли на 18 миль. Отак втікали, ніким не переслідуювані, не пам'ятаючи про шляхетство, про сором, про те, в якому становищі лишається Річ Посполита»³⁹. Зокрема, про одного з керманічів польського війська О. Конєцпольського розповідали, що він тікав сам, але втратив у дорозі коня та, обмінявшись одягом з якимось селянином, тікав далі пішки⁴⁰.

Українське військо без бою заволоділо польським табором, здобувши в ньому величезні трофеї – зброю, порох, коней і вози коштовних речей. Переслідуючи поляків, Б. Хмельницький уже 6 жовтня підійшов до Львова, узявши місто в облогу. Однак, не маючи наміру ним оволодівати, обмежився викупом з міщан, який передав у вигляді платні за допомогу татарам. 26 жовтня гетьман з військом вирушив на Замостя – міцну польську фортецю, що була, по суті, кордоном між етнічними українськими та польськими землями. Безсумнівно, основою української армії в цьому західному поході були козацькі полки з Черкащини. Зокрема, черкаський полковник Б. Товпига з 15-тисячним загоном козаків здійснив сміливий похід

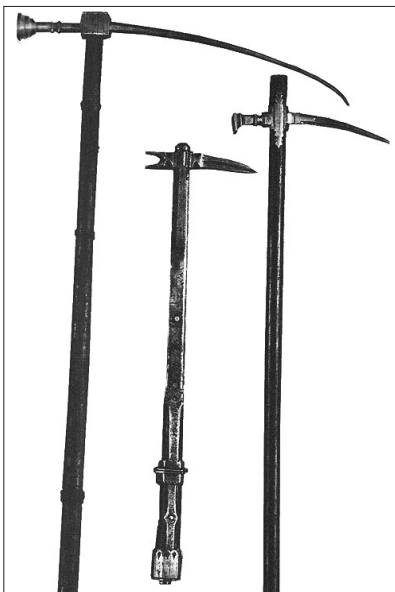
38 Памятники... – С. 320.

39 Цит. за: Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Львів, 1996. – С. 83.

40 Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (Далі – Акты ЮЗР). – СПб., 1865. – Т. 3. – С. 283.

Татарські війни, М. Горелік
(сучасний малюнок)

Козацька зброя. Келепи

Козацька зброя.
Мушкети, рушніці, пістолі, кинджали

на Рогатин (сучасна Івано-Франківська обл.), де допоміг місцевому населенню встановити українське самоврядування. Брав участь цей загін і в битві під Пилявцями, і в облогах Львова та Замостя. Своєю чергою загін під командуванням суботівського городового отамана Лавріна Капусти здійснив похід на Городок (сучасний райцентр Львівської обл.), де допоміг тамтешнім міщанам знищити польську заложу.

У Варшаві в цей же час відбувався елекційний сейм щодо вибору нового польського короля. Кандидатами на посаду останнього були рідні брати Владислава IV – Ян Казимир і Карл Фердинанд. Оскільки ж Б. Хмельницький висловився за кандидатуру першого, сейм обрав новим монархом саме Яна Казимира. Останній негайно відіслав колишнього черкаського підстаросту Якуба Смяровського до ставки українського гетьмана під Замостям для початку мирних переговорів. 21 листопада козацька рада погодилася на перемир'я з поляками, а 24 листопада українська армія відступила «на Україну», і довготривала воєнна кампанія 1648 р. закінчилася. На думку сучасних істориків В. Смолія та В. Степанкова, це була найбільша помилка Б. Хмельницького за всю його політичну кар'єру, що мала трагічні для України наслідки⁴¹. Оскільки в результаті цього рішення для гетьмана була втрачена західноукраїнська територія, на якій Польща отримала майбутній вигідний стратегічний плацдарм для зосередження своєї армії. Втім, дослідники неодноразово справедливо відзначали й об'єктивні чинники, що зумовили саме такий крок Б. Хмельницького – наближення зими, епідемія чуми у війську (до речі, від неї тоді ж помер і М. Кривоніс), зменшення кількості боєздатних вояків і коней, відступ татар до Криму, можливість нападу литовських військ на тил – Київщину та Черкащину тощо.

З-під Замостя Б. Хмельницький вирушив на Київ, до якого урочисто в'їхав 27 грудня. Назустріч йому вийшли всі містяни, а насамперед ерусалимський патріарх Паїсій. Біля Золотих Воріт гетьмана вітали студенти Могиллянської Академії, виголошуючи на його честь панеґірики, вихваляючи як «Мойсея, спасителя, освободителя та визволителя» українців з «лядської неволі», підкреслюючи при цьому, що навіть в його імені вказано, що він Україні Богом даний. Варто зауважити, що наголос на семантичному значенні гетьманового імені, вперше зафіксований під час привітання його спудеями при в'їзді до Києва, невдовзі став підґрунтям для тутешніх православних книжників, які розпочали вибудовувати концепцію божественного походження влади Б. Хмельницького. Крім цього, із замку на його честь салютували з гармат, а містом ширилися чутки, буцім патріарх привіз гетьману князівську корону⁴². Невдовзі Паїсій без сповіді за присутності значної кількості вірян відпустив Б. Хмельницькому всі сьогочасні та майбутні гріхи, допустив до святого причастя та під залпи гармат благословив на дальшу «війну з ляхами», а також дав згоду на його шлюб з Мотроною Чаплинською.

Як би там не було, а саме із цього часу для Б. Хмельницького одним із найголовніших аспектів боротьби з поляками стає

41 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... – С. 98.

42 ВУР – Т. 2. – С. 125 – 126.

релігійний чинник. Причому релігійна аргументація, що містила як суто конфесійні, так і етносоціальні складники, давала змогу подолати станovu обмеженість ідеї захисту особистих (шляхетських) або станових (козацьких) прав і свобод, надаючи повстанню спільну ідеологію, яку поділяла не тільки шляхта або козацтво, але й селянство, міщанство та, звісно, духівництво. Крім того, ідея захисту релігійної свободи надавала повстанню бажану легітимність в очах не тільки самих повстанців, але також і сусідніх країн. У такий спосіб, на думку С. Плохія, релігійна ідея дозволяла пояснити світові причину повстання проти законного монарха – польського короля⁴³. При цьому вже саме існування церковної унії в межах Речі Посполитої давало підстави для твердження про релігійні утиски православних, тому вона була досить важлива й для Б. Хмельницького в легітимації його дій, і згодом для Московії, зокрема в її спробі 1654 р. обґрунтувати своє втручання в українсько-польську війну.

Приблизно 10–11 січня 1649 р. гетьман прибув до Чигирин, де перебував майже місяць. На початку лютого він вирушив до Переяслава, де мали відбутися переговори щодо миру з польськими комісарами, яких очолював «наш доморощений Маккіавелі» (як називав його М. Грушевський) – брацлавський воєвода та київський каштелян А. Кисіль. Обидві сторони чудово розуміли формальність цієї комісії, але вимоги українського гетьмана на «створення власного паньства» (тобто держави) істотно вразили поляків. 23 лютого Б. Хмельницький також заявив польським послам: «Виб'ю з лядської неволі весь народ руський, а що перше за шкоду мою та кривду воював, то тепер воюватиму за нашу православну віру... А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: “Сидіть і мовчіть, ляхи”»⁴⁴. Загалом під час цих переговорів гетьман уперше продемонстрував досить виразну політичну концепцію майбутнього України, зокрема щодо окремого Руського князівства «по Львів і Галич».

26 лютого комісари полишили Переяслав з новими вимогами Б. Хмельницького до короля, а гетьман знову повернувся до Чигирин. На початку березня він подався до Мошен, куди, за його розпорядженням, військовий обозний Іван Чернята перевіз із Переяслава близько 30 гармат і боєприпаси до них. Можна припустити, що саме в Мошнах передбачалося збирати на весну армію⁴⁵. Повернувшись до своєї столиці, Б. Хмельницький розпочав приймати різноманітні посольства із сусідніх країн, маючи намір створення антипольської коаліції. Так, у Чигирині ще в лютому побували посол із Трансільванії, турецький дипломат Осман-ага та московський гонець Григорій Унковський. У квітні прибув і посланець Речі Посполитої Я. Смяровський, щоправда, з таємною місією повалення Б. Хмельницького з гетьманства або його вбивства⁴⁶. Та володар України досить швидко викрив ці плани, і шляхтича стратили, що перекреслило й можливість нових переговорів з Польщею.

Вже 9 травня 1649 р. Ян Казимир розіслав до шляхти листи, якими скликав посполите рушення. Упродовж березня – квітня готувався до відновлення війни й Б. Хмельницький, а збірним пунктом для полків визначено Маслів Став. «Чернь з усюди плине як мурахи», а «козаки та селяни на голову збираються» – повідомляв про цей рух польський очевидець⁴⁷. Туди ж, під Маслів Став, на початку травня перевезли з Чигирини й артилерію. Західніше (між Білою Церквою та Бердичевом) збиралася до походу й кримська орда. Наприкінці травня польське військо під командуванням Адама Фірлея та Станіслава Лянцкоронського розпочало наступ на українські землі в напрямі Старокостянтинова. На початку червня йому назустріч вирушив із Черкащини Б. Хмельницький, в авангарді армії котрого був брацлавський полк під орудою Данила Нечая. Саме його наступ невдовзі змусив поляків відступити до фортеці Збараж (сучасний райцентр у Тернопільській обл.).

Наприкінці червня гетьман особисто зустрів на Інгульці військо кримського хана та подався з ним до Умані, звідки, залишивши частину козаків для захисту міста, попрямував до Животова. На початку липня під Збаражем об'єдналися всі українсько-кримські сили та розпочалася виснажлива облога поляків. Лише на початку серпня їм на допомогу з Топорова вирушив король Ян Казимир із поспіхом зібраним військом, про що відразу стало відомо

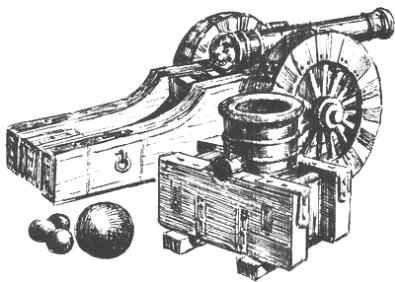
43 Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005. – С. 242.

44 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza... – S. 375.

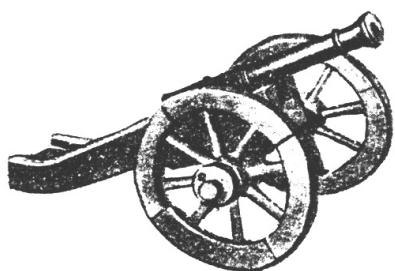
45 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 171.

46 Архив ЮЗР – Ч. 3. – Т. 4. – К., 1914. – С. 77.

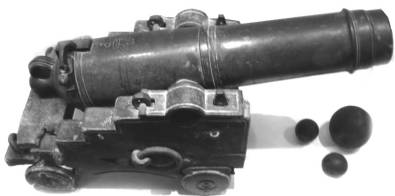
47 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza... – S. 406.

Козацька зброя. Облогова гармата XVII ст.

Козацька зброя. Польова гармата XVII ст.

Козацька гармата XVII ст.
Корсунь-Шевченківський музей

Данило Нечай, худ. Д. Нарбут,
поч. 1990-х рр.

й Б. Хмельницькому. Тому вже 15 серпня він зустрів ворога атакою під Зборовом (сучасний райцентр у Тернопільській обл.), на переправі через р. Стрипа. Тут розгорілася запекла битва, в якій, зокрема, загинув один із найавторитетніших козацьких старшин, осавул Кропивнянського полку Станіслав Морозенко (Морозовицький), відомий також як герой пісні «Ой, Морозе, Морозенку...». З настанням темряви польська армія в паніці кинулася тікати, але якраз ніч урятувала і її, і короля. Адже з ним у цей час вступив у переговори Іслам-Гірей III. Останній зрадив Б. Хмельницького, домовившись із Яном Казимиром щодо перемир'я, та примусив українського гетьмана домовлятися з поляками про мир.

М. Грушевський назвав цю ніч з 15 на 16 серпня 1649 р. «фатальною», акцентуючи на тому, що «в трагічній історії України не багато було моментів, страшніших від цього»⁴⁸. Такий учинок кримського хана пояснювався його небажанням остаточного знищення Речі Посполитої та, відповідно, посилення Української держави. Звісно, Б. Хмельницький, розуміючи, що хан може стати союзником Польщі, змушений був піти на переговори, у результаті яких 18 серпня 1649 р. підписано Зборівський договір. Згідно з його пунктами, реєстр козацького війська повинен становити 40 тис. осіб, усіх учасників війни та повстань мали амністувати, київський митрополит отримував місце в сенаті Речі Посполитої. Та найголовнішим пунктом усе ж таки було закріплення гетьманської юрисдикції на основі козацького врядування в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Останні, по суті, і стали територіальною основою формування Української козацької держави, де реальною була лише влада українського гетьмана.

Черкащина – осереддя Української козацької держави

Достеменно невідомо, у який саме момент Національно-визвольної війни Б. Хмельницький остаточно усвідомив необхідність утворення самостійної держави українців, але те, що саме Черкащина становила її осередок, сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів. Процес же козацького державотворення розпочався на цих теренах задовго до виступу чигиринського сотника. Уже з кінця XVI ст. українська козаччина стала на шлях політичного самоствердження й упродовж першої половини XVII ст. перетворилася на нову еліту ранньомодерної української нації, котра за роки Хмельниччини зуміла реалізувати власний державницький потенціал. Звісно, помилковим буде пошук ідеального державного організму в регіоні, що перебував на межі Дикого Поля, але водночас не можна не помі-

48 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 8. – Ч. 3. – С. 203.

тити, що саме модель квазідержави, котру становила собою в ті часи Запорозька Січ, стала тим зразком, який узяв за основу Великий Богдан.

Уже традиційним в історіографії став погляд, згідно з яким, уперше більш-менш сформована політична концепція Української держави з'явилась у Б. Хмельницького взимку 1649 р., після його тріумфального повернення до Києва, де він мав довготривалі бесіди з єрусалимським патріархом Паїсієм. Безпосереднє ж втілення її на практиці у вигляді окремої політичної структури гетьман зміг розпочати лише після підписання в серпні того ж року Зборівського договору з Річчю Посполитою, у якому остання де-факто визнавала наявність української автономії в складі трьох воєводств, означених вище. Саме в цих чітко визначених кордонах Б. Хмельницький і почав розбудову Української козацької держави, запровадивши в ній власні органи державного управління, судочинство, фінансову систему, армію, дипломатичну службу, нові соціально-економічні стандарти, з яких одними з найважливіших стали ліквідація панщини та магнатсько-шляхетського землеволодіння.

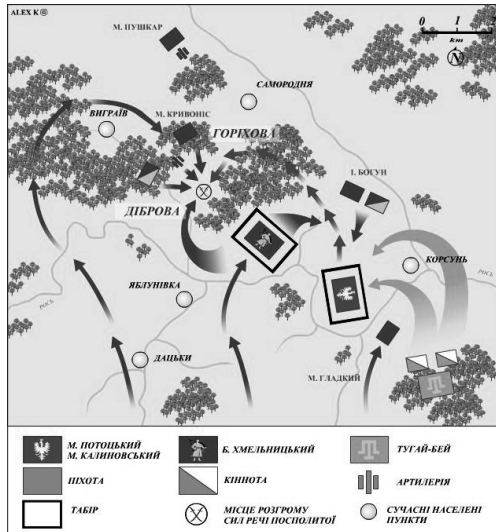
Отже, попри загальне невдоволення Б. Хмельницького Зборівським миром, історичне значення цієї угоди важко переоцінити, адже вперше за всю історію Річ Посполита офіційно визнала автономію України у своєму складі. Тут мав зберігатися створений у ході війни полково-сотенний устрій і відповідний адміністративно-територіальний устрій, козацьке судочинство, окрема армія. Тут не могли квартируватися польські чи литовські війська, державні посади могли займати лише особи православного віросповідання, заборонялася діяльність єзуїтів. Водночас договір не скасовував унію, а шляхті дозволено повертатися до своїх маєтків, що невдовзі призвело до її помсти підданам і нового загострення соціальних суперечностей. Ускладнювала ситуацію й платня татарам у вигляді ясиру, який ординці вибирали з українських сіл і містечок, простуючи з-під Зборова до Криму. Розуміючи, що польський сейм навряд чи ратифікує цю угоду, Б. Хмельницький намагався зміцнити свої позиції насамперед шляхом активної дипломатії щодо пошуку більш стабільних союзників у наступній боротьбі. Найбільш вірогідними кандидатами на цю роль були Молдавське князівство, Валахія, Трансільванія, Османська імперія та Московія. Відповідно, із цими державами відбувалися жваві обміни посольствами та листування.

Не менш важливою справою була стабілізація внутрішнього життя в межах новопоста-лої Української козацької держави. Одним же з найскладніших питань стало формування нового, 40-тисячного реєстру козаків, для чого вже в жовтні 1649 р. Б. Хмельницький скликав на Росаві під Каневом старшинську раду. 11 листопада на раді в Корсуні вирішено записувати козаків до реєстру силами полкової старшини, а відповідальним за його складання призначено генерального обозного Війська Запорозького І. Черняту. Згідно з цим «пописом», держава поділялася на 16 полків (272 сотні). Водночас гетьману вдалося упорядкувати оподаткування населення та налагодити виробництво зброї та пороху для забезпечення української армії в майбутньому.

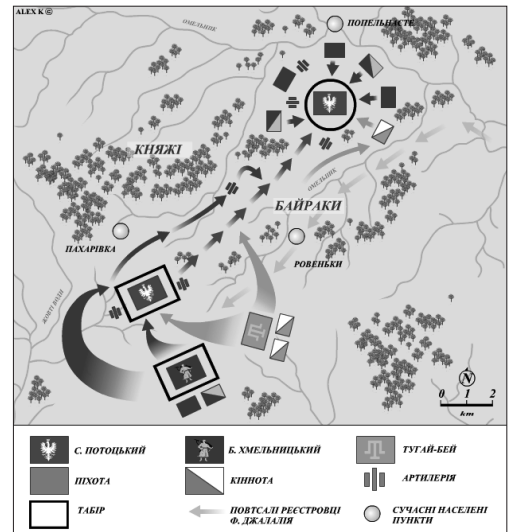
На жаль, щодо території Черкащини періоду Визвольної війни слід констатувати надзвичайно бідну джерельну базу. Адже українські архіви доби Гетьманщини зазнали непоправних втрат, передусім у роки Руїни. Тому доводиться буквально по крихтах збирати відомості щодо історії краю періоду Хмельниччини. Як зауважив свого часу Ю. Мицик, наприклад, від потужних колись зібрань Корсунської полкової канцелярії на сьогодні залишилося тільки 4 (!) документи за 1649 – 1707 рр., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві⁴⁹. Не кращою є ситуація й стосовно інших полків, що базувалися тоді на черкаських землях.

Ми вже знаємо, що до початку літа 1648 р. практично всю Черкащину звільнено від шляхти та польської адміністративної системи, куди вони за життя Б. Хмельницького більше не повернулися. Тож логічним стало те, що саме тут найперше сформувалися ті організаційні форми, що згодом лягли в основу всієї козацької Української держави, де вони поширилися поступово, у ході звільнення українських земель упродовж літа – осені 1648 р. На думку В. Смолія та В. Степанкова, головною специфікою розбудови тут української політичної системи (на заміну зруйнованої річпосполитської) стало те, що створення національних по-

49 Мицик Ю. Корсунщина в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. // Мицик Ю., Степенькін С. Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – С. 39.

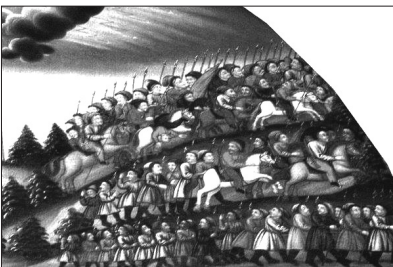
Битва під Корсунем

Битва на Жовтих Водах

Діорама Корсунської битви.
Корсунь-Шевченківський музей

Армія Богдана Хмельницького,
фрагмент лубка. Польща, середина XVII ст.

Польський гусар сер. XVII ст.,
сучасний малюнок

літичних інституцій і вироблення якісно нових механізмів регулювання суспільних відносин проходило в умовах істотного впливу національно-визвольної, конфесійної та соціальної боротьби й розпочалося за відсутності політичної еліти й української державної ідеї⁵⁰. Однак уже до середини 1649 р. відбулася помітна та порівняно швидка кристалізація всіх основних елементів української державної структури.

Столицею Української козацької держави та резиденцією гетьмана України стало місто Чигирин. Ми вже знаємо, що це місто виникло наприкінці XVI ст. і становило собою укріплену фортецю – найпівденнішу в межах тогочасної Черкащини. Від початку Визвольної війни вже навесні 1648 р. саме Чигирин став гетьманською резиденцією, перебуваючи в якій упродовж червня – липня того ж року, Б. Хмельницький зробив усі необхідні розпорядження для перетворення міста саме на столицю Української держави. Уже в жовтні 1648 р. тут перебував наказний гетьман (посада державного урядника в цивільних справах під час перебування гетьмана у військовому поході), котрим тоді був також уродженець Чигирини – Федір Коробка⁵¹ (невдовзі став наказним чигиринським полковником, городовим отаманом Чигирини, а з 1650 р. – генеральним обозним), який спільно з чигиринським полковником Федором Вешняком у 1648 р. займався укріпленням міста та облаштуванням його соціально-економічного життя.

Зі зміцненням і формуванням Української козацької держави роль Чигирини як її столиці також зростала, особливо в останні роки життя Б. Хмельницького, адже, внаслідок погіршення здоров'я з 1655 р., він перебував тут майже постійно. Нам достеменно невідомо, чому Богдан Михайлович обрав столицею саме Чигирин, а не, скажімо, Київ, але, з огляду на висловлені різними дослідниками версії щодо цього, можемо дійти твердого переконання: основним мотиваційним чинником

50 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція... – С. 203.

51 ДОВ. – С. 204.

для вибору гетьмана було розміщення резиденції в серцевині козацького терену, тобто на землях Черкащини, тоді як Київ виступав як духовна столиця тогочасних українців, і козаки ніколи не вважали його «своїм» містом. І хоч дехто з фахівців розцінює вибір Б. Хмельницького як помилковий, передусім варто пригадати, що за всі роки Національно-визвольної війни під його проводом ані гетьманська столиця, ані вся Черкащина жодного разу не зазнавали серйозних військових дій чи небезпек з боку ворога. Тоді як Київ (до речі, значно гірше на той час оснащений фортифікаційними спорудами) кілька разів ставав здобиччю литовських і польських військових формувань.

Сирійський мандрівник Павло Алеппський, відвідавши гетьмана в його столиці 1656 р., так пояснював його вибір: «Чигирин лежить на кордоні з татарами... Чигирин – серединна місцина, [а] Дніпро від нього – лише за дві милі». А ось як мандрівник описав саме місто: «У Чигирині, крім церкви на честь Успіння Пресвятої Богородиці, стоїть ще чотири церкви. Сама фортеця не має собі рівних у країні козаків за своєю височиною, величчю гори, на якій цю фортецю збудовано, обширом і надміром води та мочариськ, що оточують Чигирин. Через те фортеця дуже міцна., в ній стоять декілька гармат, дивовижно гарних, з написами, гербами й іншими знаками, гетьман привіз ці гармати з країни ляхів»⁵². Отже, Б. Хмельницький не шкодував засобів для укріплення столичної фортеці. Саме ж місто поділялося на дві частини – малу, де, власне, і перебувала фортеця на Замковій горі, та велику (або ж Нижнє місто). Дбав гетьман і про культурний розвиток Чигирини. Скажімо, відомо, що він мав тут велику бібліотеку, а випускник Могилянської академії та чернець Печерської лаври Іларіон Добродіяшко навчав латини і його сина Юрія, і дітей старшини.

* * *

Варто декілька слів сказати загалом про культурне та духовне життя на Черкащині в «польську» добу. Віддаленість від столиці держави та найбільших українських культурних центрів того часу, в поєднанні з уже згаданими складними обставинами, що склалися в цьому порубіжному краї, звісно, не сприяли активному розвитку культури. Однак присутність у краї Православної церкви (яку з 1620-х рр. під свій патронат прийняло Військо Запорозьке) мала виняткове значення для його жителів, у тому числі й щодо надання початкової освіти. Промовистим щодо цього є спостереження Павла Алеппського, який разом із батьком – Антіохійським патріархом Макарієм III – перебував на цих теренах у 1654 р.: «По всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису, що збудила у нас подив: усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб, а крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті не вешталися вулицями невігласами, навчаючи їх грамоті»⁵³. Здобувати ж вищу освіту треба було вже поза межами краю – у Києві, Острозі або Львові.

Найвагоміше ж значення на Черкащині мали православні монастирі, котрі мали чималі фінансові можливості та високий моральний авторитет серед населення. Саме вони стали центрами боротьби за права Православної церкви в усій Речі Посполитій. Зокрема, у регіоні впродовж XVI – першої половини XVII ст. засновано Золотоніський, Ірдинський, Канівський, Корсунські (Петропавлівський і Онуфріївський), Лебединський, Медведівський, Мотронинський, Мошногірські (Вознесенський і Петропавлівський) і особливо Трахтемирівський православні монастирі. Особливість їхнього значення була пов'язана передусім із активною підтримкою саме українського козацтва. Так, знаковість Канівського монастиря – «як місця священного загибеллю багатьох жертв віроломства поляків»⁵⁴ – підкреслювало те, що тут були поховані відомі козацькі ватажки Іван Підкова, Яків Шах, Самійло Кішка. Козацтво мало й важливе значення для відродження загальновідомого Мотронинського монастиря⁵⁵. За переказами, монголо-татари зруйнували його доценту. І лише в 1586 р. небагато іноків,

52 Халєбський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упор. М. Рябий. – К., 2009. – С. 245.

53 Там само. – С. 25 – 26.

54 Похилевич Л. Сказания о населённых местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 538.

55 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Т. 6. – Warszawa, 1885. – S. 749.

Польські гусари сер. XVII ст., акварель, худ. Р. Моравський, XX ст.

Патріарх Макарій, батько П. Алеппського, невід. худ., сер. XVII ст.

Максим Кривонос, гравюра сер. XVII ст.

які зібралися тут, дістали в Київського митрополита Іони III Протасовича благословення на відкриття богослужіння в каплиці й, назвавши своє товариство Мотронинським скитом, жили в печерах. Згодом гетьман Сагайдачний сприяв побудові в цьому монастирі нової церкви та надав скиту землі й угіддя.

Найбільш значущим осередком духовності та культури на теренах тогочасної Черкащини, до того ж волею долі якнайміцніше поєднаним із першою козацькою столицею, виступав Трахтемирівський монастир. Так, Г. Боплан, перебуваючи в цих краях, писав: «Ще нижче [Києва] лежить Трахтемирівський монастир, він височить серед провалля, оточений недоступними скелями. Сюди козаки звозять усе найцінніше, що мають»⁵⁶. У статусі шпиталю грамотою польського короля Стефана Баторія «Церехчемеровський монастир над Дніпром» 1578 р. надано реєстровому козацтву⁵⁷. Найвідомішим його архимандритом у цей час був Єзекіль Курцевич, вихованець Падуанського університету в Італії. Як відзначив М. Грушевський, «сюди заїздили київські духовні, сам митрополит навіть, щоб бути присутніми на козацькій раді, впливати на її рішення та бути в курсі козацької політики; терехтемирівські монахи були експозитурою київських кругів у самім серці козаччини. Козацька резиденція і козацький монастир ширилися і росли, відіграючи важну роль як посередники між новим, відродженим Києвом і козаччиною, з її новим курсом національної політики»⁵⁸.

Найвизначнішою ж подією всього релігійного життя краю став приїзд у 1620 р. Єрусалимського патріарха Феофана «до Трехтемирова, до монастиря козацького», де він «был час немалый»⁵⁹. Тут патріарх «поклон учинивши належный на месцах знамените Святых... в Монастыре Успения Пресвятыя Богородицы в Трехтемирове»⁶⁰. Під егідою гетьмана Сагайдачного «святійший патріарх», як свідчить «Літопис Густинського монастиря», «висвятив Курцевича, ігумена тамтешнього, і звідтіля пішов у дорогу з великою кількістю війська»⁶¹. Дорогою Феофан відвідав ще й Канів та Черкаси, чим викликав неабияку тривогу польських властей.

Добре відомою в історіографії є виважена та конструктивна релігійна політика Б. Хмельницького, зокрема щодо монастирів, підтвердженням чого є величезна кількість його універсалів, спрямованих передусім на захист їхнього майна. Будучи добре освіченим, значну увагу гетьман приділяв і освітнім справам у межах Української козацької держави. Він завжди, наприклад, ішов назустріч потребам Київської братської школи, а в Зборівській угоді навіть містився пункт про скасування на українських теренах єзуїтських шкіл, що дозволяє припустити його прагнення створити ще й «національну» освітню систему. Однак постійні військові кампанії та бойові дії, звісно, не могли сприяти розвитку українського шкільництва.

56 Боплан Гійом Л. Де. Опис України. – Львів, 1990. – С. 32

57 Volumina legum. – Т. 2. – Petersburg, 1859. – С. 318.

58 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 403, 404.

59 Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 86.

60 Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 2. – К., 1846. – С. 61 – 63.

61 Літопис Густинського монастиря // Пам'ять століть. – 1996. – № 2. – С. 105.

Вище відзначено, що вже 1648 р. у Чигирині почав формуватися державний апарат України. За козацькою традицією, верховним органом влади була Генеральна рада, яка обирала йгетьмана, і всю козацьку старшину, а участь у ній могли брати всі козаки. Однак поступово її значення зменшувалося, а тому гетьман почав частіше скликати її обмежений варіант, до якого входили лише найважливіші козацькі старшини та полковники (звідси й її назва – старшинська рада). По суті, вона становила собою уряд країни, до складу якого входили: генеральні писар (очолював державну канцелярію та вів міжнародні відносини); суддя; обозний (забезпечував усім необхідним військо та був керівником артилерії); підскарбій (завідував фінансами); осавул (охоронець гетьманської булави та військовий радник); хорунжий (охоронець військового прапора (хоругви) та виконувач важливих доручень гетьмана) та наказний гетьман.

Як правило, старшинські ради збиралися в межах Черкащини – у Чигирині, Черкасах, Корсуні, Каневі. Прикметно, що іноді сучасники цілком слушно називали їх «сеймом Хмельницького з полковниками»⁶², а венеціанський посол Альберто Віміна (відомий також як Мікеле Б'янкі), котрий особисто спостерігав у Чигирині за роботою старшинської ради, іменував її «українським сенатом»⁶³. Однак поступово за умов майже повсякчасної війни з поляками все верховенство влади зосередилося в руках гетьмана, а його накази – універсали – були обов'язковими для виконання всіма станами. Він також самостійно вирішував питання адміністративної, військової, судової та фінансової компетенції.

Таким чином, можна констатувати, що влада Б. Хмельницького де-юре була необмеженою та наближалася за формою до монархічної. Зокрема, він неодноразово підкреслював, що як правитель має значно більше можливостей, аніж король Речі Посполитої. Хоча в скрутні моменти боротьби гетьман все ж таки змушений був скликати й старшинську, і генеральну ради. Не можна не помітити й спроб Б. Хмельницького запровадити спадкову монархію в Україні, особливо через шлюбу старшого сина Тимоша з представницею молдавського князівського роду Роксандою Лупул, що, на жаль, закінчилося не зовсім вдало, про що мова йтиме дещо згодом.

На визволених з-під влади Польщі територіях, які вона ж Зборівським договором визнала самоврядними, гетьман запровадив і суто український адміністративно-територіальний устрій, відомий як полково-сотенний. Усю територію Української козацької держави було поділено на полки та сотні, кількість яких у різні роки війни змінювалася. Так, у 1649 р. нараховувалося 16 полків, а наступного року їх було вже на 4 більше. Так само не була сталою й кількість сотень у полках, а тому вона коливалася від 8 до 23. Хоча, на відміну від попереднього, річпосполитського адміністративного поділу на воеводства та староства, українська система дозволяла більш ефективно керувати державними органами полків і сотень, які були значно меншими і за розміром території, і, відповідно, за чисельністю її жителів. Зокрема, це дозволяло набагато швидше проводити мобілізацію населення.

Назви полків і сотень у більшості походили від назв населених пунктів, де вони зосереджувалися та на які поширювалися державно-політичні функції їхніх урядників. Очолювали їх, відповідно, призначувані гетьманом полковники, котрі своєю чергою призначали зі складу полку голів сотень – сотників. Структура керування полком, по суті, копіювала старшинську раду при гетьмані та містила в собі посади полкових писаря, обозного, судді, хорунжого. Ця ж модель екстраполювалася й на сотенний уряд. Водночас збережено міське самоврядування, зокрема на основі магдебурзького права, яке отримали за роки Хмельниччини й деякі нові міста. Особливо важливою посадовою особою в містах ставав «городовий отаман», котрий був головним урядником міста під час військових дій, у яких брала участь уся полкова та сотенна старшина. Окремо функціонували й органи сільського самоврядування, що спиралися на традиційне звичаєве право і які очолювали сільські старости, війти або отамани.

62 Акты ЮЗР – Т. 3. – С. 551.

63 Донесение венецианца Альберто Вимина о казаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. – 1900. – Т. 68. – № 1. – С. 75.

Бій М. Кривоноса з Я. Вишневецьким,
худ. М. Самокиш, 1934 р.

Ян Казимир, худ. Д. Шульц мол., сер. XVII ст.

Адам Кисіль, гравюра сер. XVII ст.

Із 16 полків, створених у 1649 р., 8 охоплювали терени нинішньої Черкащини – Білоцерківський (частково), Канівський, Корсунський, Кропивнянський, Переяславський, Уманський, Черкаський і Чигиринський. У ході війни з'являлися нові полки, а також зливалися в один кілька з них. Так, стосовно черкаських теренів, треба відзначити також існування свого часу Іркліївського та Лисянського полків. Зазвичай полк у реєстровому козацькому війську мав налічувати 1 тис. осіб, але реально за часів Національно-визвольної війни в середньому ця кількість була вдвічі або втричі більшою (наприклад, 1654 р. у Корсунському полку перебували 5 тис. козаків⁶⁴). Так само й сотні містили, як правило, не сто, а двісті-триста осіб. Сотні поділялися також на курені (10 – 20 козаків), яких очолював отаман. Полковників призначав і позбавляв посади особисто гетьман, а сотників – полковник.

Черкащина на той момент цілком заслужено вважалася вже «старими козацькими землями», оскільки її представництво в реєстрі 1649 р. було найсоліднішим. Зокрема, тому, що на першому місці стояв «елітний» Чигиринський полк, до якого були вписані сам гетьман, його син Тиміш і четверо старшин, які обіймали найвищі посади у Війську Запорозькому: генеральний обозний Іван Чернята, військові осавули Михайло Лучченко, Демко Лісовець і генеральний писар Іван Виговський. З генеральної старшини до цього полку були приписані також хорунжий Панас Процьовкін, гарматний хорунжий Василь Томиленко та писар гарматний Петро Дорошенко (майбутній черкаський полковник і гетьман України), а також Федір Коробка, Михайло Криса, Гаврило Кульбака, Павло Яненко, Карпо Трушенко, Филон Гаркуша, Семен Гуляницький, майбутній київський полковник Антон Жданович та ін. Загалом до Чигиринського полку були вписані 3,3 тис. козаків.

З полкової старшини тут зазначено власне чигиринського полковника Федора Вешняка (Якубовича), а також осавула Андрія Пилиповича, Василя Литвиненка та хорунжого Дацька Костенка. Загалом Чигиринський полк поділявся на 18 сотень⁶⁵, з яких 10 були на його правобережній частині: власне Чигиринська, Крилівська (сотник – Федір Вовченко), Воронівська (Фесько), Бужинська (Лук'ян Сухиня, згодом полковник корсунський), Боровицька (Іван Проскурненко), Медведівська (Іван Ручка), Жаботинська (Іван Шулик), Смілянська (Михайло Стринджа), Голов'ятинська (Семен Лисняк), Балаклійська (Захарка), Орловецька (Жадан Донець) – та 8 на Задніпров'ї: Вереміївська (сотник – Рева), Жовнинська (Остап Сухомлин), Максимівська (Іван Скороход), Кременчуцька (Андрій Супруненко), Потоцька (Василь Гурлячка), Омельницька (Іван Шутко), Говтвянська (Дмитро Андрущенко) й Остапівська (Іван Махненко). Чигиринськими полковниками в ході Визвольної війни (після смерті Ф. Вешняка) з 1651 р. були також Михайло Криса, Яків Пархоменко, Павло Безштанько й Антон Жданович.

64 Акты ЮЗР – Т. 10. – С. 291.

65 Тут і далі структура та старшина полків подана за: Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Підг. до друку О. Тодійчук та ін.; Редкол.: Ф. Шевченко та ін. – К., 1995.

Наступним у реєстрі розміщений Черкаський полк на чолі з Яковом Воронченком, у складі якого перебували також 18 сотень: крім Черкаської полкової сотні, 5 за назвами сотенних центрів: Мошенська (сотник – Нестор Терещенко), Богушківська (Юхим Киянченко), Золотоніська (Остап Заяць), Домонтівська (Степан Цапко), Піщанська (Кость Федорович) – та 12 за іменами сотників (найімовірніше, усі вони базувалися безпосередньо в м. Черкаси): Федора Шубця, Петра Сінадановича, Андрія Драгиля, Степана Мошенця, Марка Топиги, Лазара Петровича, Мартина Саварського, Федора Вовченка, Степана Кулаковського, Олександра Островського, Микити Трохимовича, Сави Гаркушенка. Після Я. Воронченка з 1652 р. у роки Хмельниччини черкаськими полковниками були також Василь Шенделицький, Яків Пархоменко і Федір Джулай. Усього до полку записано 3 тис. козаків.

Третім зазначено Канівський полк (полковник – Семен Савич), який містив 16 сотень (3167 козаків): крім полкової сотні, 9 – за іменами сотників (Івана Стародуба, Павла Волинця, Якіма Кулаги, Федора Богданенка, Федора Гуняка, Петра Роценка, Кліма Малашенка, Юхима Роценка, Андрієва) – знову ж таки, найімовірніше, базувалися в м. Каневі – та 6 за назвами сотенних центрів: Межирічська (сотник – Супрун Михайлович), Трахтемирівська (Цепковський), Ржищівська (Чугуй), Стаяцька (Тарас Шеремет), Михайлівська (Данило Єфимович) та Маслівська (Семен Євлашенко). Наступниками С. Савича на полковницькій посаді в Каневі впродовж 1650–1657 рр. були Семен Павицький, Федір Стародуб і Андрій Бутенко.

Далі вписано полк Корсунський (полковник – Лук'ян Мозиря, полковий писар – Іван Демкович), який складався з 19 сотень (3472 козаки). З них за місцем розташування сотенного центру – 4: Мліївська (сотник – Мартин), Лисянська (Яцько Губиненко); Ольшанська (Кіндрат Свиридович) та Ситницька (Григорій Воробієнко), одна полкова та 14 за іменами сотників: Остапа Ярошенка, Василя Гаркуші, Демка Прутильчича, Михайла Івахниченка, Марка Бажаненка, Герасима Тулюпенка, Куришка, Данила Корчовського, Василя Костенка, Семена Гарасименка, Максима Кулія, Ярутина, Демка Якимовича та Григорія Гавриленка. Корсунськими полковниками після страти Л. Мозирі 1652 р. були Б. Кільдій, Іван Золотаренко, Максим Нестеренко, Іван Гуляницький та Іван Петренко.

Необхідно також відзначити, що Корсунський полк був одним із найбільших у територіальному плані, хоча в умовах війни його кордони, як і кількісний склад реєстрових козаків у складі полку, постійно зазнавали змін. Так, до Зборівського договору існував Лисянський полк, який в 1649 р. увійшов до складу Корсунського як окрема Лисянська сотня. Після смерті Б. Хмельницького з неї знову сформували окремий полк⁶⁶. Однак територіальне ядро Корсунського полку весь час залишалося досить стабільним і охоплювало територію сучасних Корсунського, Лисянського, Катеринопільського, Шполянського, Звенигородського, Городищенського, частково Черкаського районів, а також частину Богуславського та Миронівського районів Київської області.

Отже, ці чотири полки, вписані на початку реєстру, займали ту територію, яку, за словами А. Киселя, «сама натура козаків хотіла мати»⁶⁷. Справді, із цієї порівняно невеликої за розміром території козаки Черкаського краю становили в реєстрі майже третину, що вкотре підкреслює вагомість Черкащини та її населення для тогочасних державотворчих процесів в усій Україні. Якщо ж сюди врахувати кількість сотень, які так чи так теж охоплювали черкаські терени, але в складі інших полків, передусім Білоцерківського, Переяславського й особливо Уманського, то це значення стане ще більш вражаючим.

Стосовно Уманського полку, створеного влітку 1648 р., то його очільником, за Зборівською угодою, був Йосип Глух, який отримав посаду після загибелі під Пилявцями попереднього уманського полковника Івана Ганжі. До складу полку належало 14 сотень (3 тис. козаків), крім власне Уманської, також Івангородська (сотник – Василь Бублик), Маньківська (Григорій Бовдир), Бузівська (Іван Черкас), Бабанська (Степан Килимей), Бершадська (Лук'ян Грозденко), Кочубіївська (Гринєць Шелест), Цибулівська (Іван Грозденко), Іванська (Минько), Буцька (у Буках, сотник – Прис), Романівська (Гринєць Рудий), Кисляцька (Степан Мовчан), Соболівська (Андрій Філенко) та Ладиженська (Юрій Яхненко). Усього до складу полку вписано

66 Мицик Ю. Корсунщина в роки Національно-визвольної війни... – С. 41

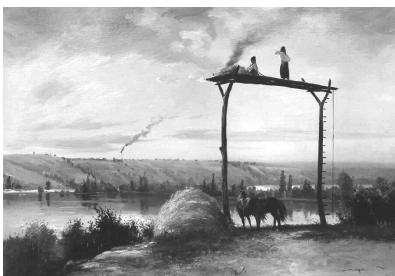
67 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 8. – Ч. 3. – С. 275.

Військовий писар,
худ. С. Васильківський, 1900 р.

Хорунжий,
худ. С. Васильківський, 1900 р.

Сторожова вежа, худ. Ю. Журка, поч. XXI ст.

З тис. козаків. Наступними ж полковниками після Й. Глуха, котрий помер 1655 р., були Семен Ургіяненко, а з 1656 р. – Михайло Ханенко (майбутній гетьман України). Як бачимо, окремі сотенні міста Уманського полку дотепер є значними населеними пунктами на Черкащині (Умань, Маньківка, Буки), значення інших – скромніше⁶⁸. Так, наприклад, Івангород є нині селом, центром сільради в Христинівському р-ні, що стоїть на р. Кублич за 14 км від районного центру і, до речі, являє собою найзахідніший населений пункт сучасної Черкаської обл.

Свою чергою Кропивнянський полк, створений 1649 р., обіймав частину її лівобережної території. Полковим центром було містечко Кропивна (нині с. Золотоніського р-ну), а полковником – Филон Джалалій. До складу полку належало 14 сотень (1992 козаки): крім полкової, Деньгівська (сотник – Демко), три Іркліївські (Клим Семенович, Кузьма Вергун, Іван Воропай), Оржицька (Матюша), Яблонівська (Матвій Федорович), дві Пирятинські (Ничипір Лелет, Іван Миколаєнко), дві Чернушинські (Матвій Довгаль, Іван Кохан), Городиська (Мартин Романенко), Журавська (Федір Бульба), Куринська (Тиміш). Як бачимо, не всі сотенні центри цього полку належать сьогодні до Черкаської обл., зокрема це села Деньги, Кропивна (Золотоніського р-ну) та Іркліїв (Чорнобаївського р-ну). Решта населених пунктів нині належить до Полтавщини, а Журавка – до Чернігівщини. Треба також пам'ятати, що значна частина цього краю була в складі Черкаського полку, наприклад Золотоноша, Домонтів тощо.

Ще одним полком на лівобережній частині краю, передусім на Чорнобаївщині, був Іркліївський, що сформувався влітку 1648 р., у ході розгортання Визвольної війни на цих землях. Полковником у ньому був Михайло Телюченко, а сотенними центрами – містечка Бурімка, Васютинці, Вереміївка, Жовнин, Іркліїв і Канівці. У 1649 р. полк розформовано та переведено здебільшого, як ми бачили вище, до Кропивнянського полку. Натомість Канівецька сотня пізніше увійшла до складу Переяславського полку, а Вереміївська та Жовнинська – до Чигиринського.

Так само з літа 1648 р. і до оформлення нового козацького реєстру в 1649 р. на черкаських теренах існував ще й Лисянський полк, який тоді розформували й перевели до полку Корсунського. Очевидно, це було пов'язано з нечисленністю його складу, адже він мав лише три сотні – крім власне Лисянської (120 козаків, сотник – Яків Губиненко), Демковича (245 козаків, сотник – Демко Якимович) та Гавриленкову (246 козаків, сотник – Гринець Гавриленко)⁶⁹. Найімовірніше, його полковником недовго, під час розгортання Селянської війни в червні – серпні на Брацлавщині та Поділлі, був Максим Кривоніс (згадуваний, зокрема, у пісні як «вільшанський полковник»), а після його смерті, з кінця грудня 1648 р., полковником став Демко Якимович – «Демешко Лисянський, [який тепер] на місці Кривоноса»⁷⁰.

68 Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька. – К., 2002. – С. 17.

69 Щербатюк В. М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – С. 59.

70 Мыщук Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов. – Днепропетровск, 1988. – С. 27; Березовський О. М. Лисянський козацький полк // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К., 2009. – С. 40.

Крім адміністративно-територіальної реформи та внутрішнього наповнення козацьких полків як базових частин української армії, Б. Хмельницький окрему увагу приділяв і забезпеченню зовнішніх кордонів Української козацької держави. Передусім це стосувалося південного рубежу, де на лінії Умань – Чигирин існувала постійна загроза нападів кочових татар із Кримського ханства, особливо після розірвання союзу з останнім 1654 р. Хоча не менш важливим був і захист західного кордону, що становив у ході війни з Річчю Посполитою лінію фронту. Саме тому гетьман наказав організувати тут три смуги оборонних споруд, перша з яких проходила над річками Случ і Мурафа, а інша – повз міста Вінниця, Брацлав і Павлолоч.

Втім полякам час від часу вдавалося прориватися за ці захисні застави, і тоді оборона переходила на третю, найукріпленішу смугу – по лінії Біла Церква – Умань, котра, по суті, передбачала захист ядра держави – Черкащини та Чигирини зокрема. Отже, саме Умань відіграла ключову роль в обороні серцевини Гетьманщини, а також була основним осередком постачання армії, (і не лише української), протягом усієї Хмельниччини. Ось як про значення міста в цьому контексті зауважив 1649 р. польський шляхтич Войцех М'ясківський: «Тугай-бей і на Саврані, і на Чечельнику панує, [але] провіант Умань йому дає»⁷¹. Як би там не було, а майже за 10 років війни, як слушно свого часу підкреслив І. Крип'якевич, польським військам ніколи не вдалося здобути цієї оборонної смуги та вдертися в межі цього регіону⁷².

І як би ми цьому не дивувалися, але, незважаючи на майже безперервне десятиліття війни, означена обставина сприяла істотному зростанню динаміки приросту населення саме на Черкащині. Так, археологічні дослідження Г. Логвина підтвердили стрімке розростання в цей час населення та території зокрема Чигирини, який дорівнював уже площі Луцька та був трохи меншим за Львів і Київ⁷³. Залюднювалися й терени інших козацьких полків на Черкащині, що засвідчила поява на цьому етапі в її межах значної кількості нових сіл, хуторів і монастирів. Завдяки цьому набагато південнішою в краї стала й смуга його осілости. Таким чином, оборона південного та західного кордонів сприяла все більшій колонізації Дикого Поля (причому всупереч «польському цивілізаційному впливові») та заснуванню нових населених пунктів. Найбільш активно цей процес відбувався на лівобережній частині Черкаського краю, де за період війни з'явилася гідна подиву щільна мережа слобід.

Не в останню чергу ця обставина, а також близькість гетьманської столиці зумовили те, що під час війни землеволодіння в межах Черкащини стало найбільш престижним і вигідним. Саме тому представники козацької старшини прагнули будь-що здобути собі землі на територіях Черкаського, Корсунського, Канівського або Чигиринського полків. Як правило, це відбувалося шляхом купівлі тут угідь або ж гетьманських надань. Це, наприклад, відобразив один із унікальних документів щодо купівлі 1652 р. брацлавським полковником Тимофієм Носачем у козака Гаркушиної сотні Яроша Черепницького хутора в с. Припоні Корсунського полку «з усіма приналежностями, а саме зі ставком і озером, і сіножатями, і полем, тобто нивами і запустями, з усім і на усім, і халупу, що належить до цього хутора, за суму триста злотих»⁷⁴.

Не забував про власні приватні володіння й гетьман, який, зокрема, у 1649 р. отримав від польського короля Яна Казимира «містечки Медведівку, Жаботин, Борки та Кам'янку з лісом, з усіма землями та полями, з усіма сіножатями, зборами, ставками, рибними та бобровими уходами»⁷⁵. Згодом за підписання Білоцерківського миру 1651 р. Б. Хмельницький вимагав у польських комісарів, зокрема у коронного гетьмана, аби йому надали право «власного утримання» міст Черкаси та Боровиця, а також щоб туди не посилалися ніякі старостинські урядники, а всі прибутки йшли винятково «на булаву»⁷⁶. Проте М. Потоцький не задовольнив від імені Речі Посполитої клопотання гетьмана України, виправдовуючись, що не може цього зробити без спеціальної сеймової ухвали.

Коли ж після Переяславської ради 1654 р. московський цар Олексій підтвердив Б. Хмельницькому всі володіння, своєю чергою й інша козацька старшина, передусім та її частина,

71 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza... – S. 365.

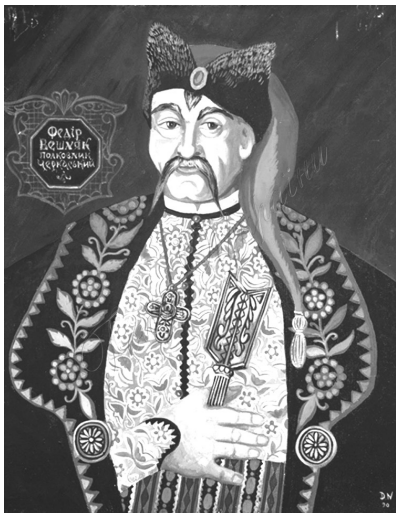
72 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 145.

73 Солодар О. І. Нариси з історії Чигиринщини. – Черкаси, 2003. – С. 51.

74 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 184.

75 Будинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 169 – 170.

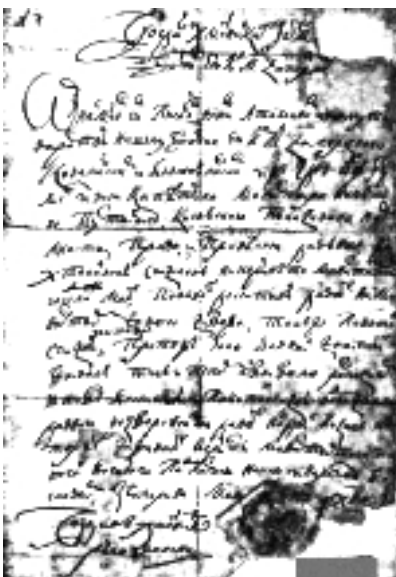
76 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 9. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 361.

Федір Вешняк, худ. Д. Нарбут, 1990 р.

Юрій Хмельницький,
гравюра з Літопису С. Величка

Наказ Б. Хмельницького козакам давати
Пустинному Микільському монастирю
десятину та інші податки, 1652 р.

що мала безпосередні контакти з кремлівським двором, також почала випрошувати для себе царські грамоти на землі в Україні. Щоправда, тут варто підкреслити одну важливу деталь, котра яскраво характеризує поземельні відносини в Українській козацькій державі. Річ у тім, що старшина змушена була чинити це за цілковитою секретністю, небезпідставно побоюючись гетьманського покарання. Тож реалізувати таке право власності в Гетьманщині було досить складним завданням, адже, як заявляв генеральний писар Іван Виговський із цього приводу: «Хоч царська величність його писаря, і батька його, і братів пожалував, тільки вони тим нічим не володіють, опасаючись [покарання за це від] Війська Запорозького»⁷⁷.

До певної міри хрестоматійним в історіографії стосовно цього став і випадок із зятем Б. Хмельницького, на той момент переяславським полковником (майбутнім гетьманом) Павлом Тетерею. Останній також таємно випросив навесні 1654 р. царську грамоту на володіння містечком Смілою. Слушно боячись, що гетьман за цей вчинок суворо його покарає, полковник закопав цей царський привілей у землю, де він, звісно, досить швидко зотлів. Однак цей факт став очевидним лише після смерті Б. Хмельницького, що змусило П. Тетерю нервово просити чолобитною московського царя відновити грамоту на володіння Смілою (до речі, такою ж таємною грамотою одночасно цар її пожалував ще й генеральному судді Самійлу Зарудному). Причому полковник знову просив царя залишити цей факт таємним, мотивуючи тим, що «тільки-но у Війську Запорозькому дізнаються, що він і писар [Виговський] випросили собі у царської величності такі великі маєтності, їх усіх відразу вб'ють, примовляючи: вони, мовляв, усім військом царю служили, а маєтності випросили собі тільки вони»⁷⁸.

Хоча і це не стримувало апетити старшини, а тому, за вище наведеним прикладом, маєтності на Черкащині в московського царя випросили й інші «значні товариші». Зокрема, уже згадуваний вище полковник Т. Носач отримав царську грамоту на села Деренковець, Черепин поблизу Корсуня та Капустина Долина (сучасне с. Капустине Шполянського р-ну), генеральний суддя С. Зарудний – на Мліїв та Шавулиху, брат генерального писаря, пінський полковник Костянтин Виговський – на Балаклію й Орловець поблизу Сміли, а миргородський полковник Григорій Лісницький – на Вільшану⁷⁹. Отже, як бачимо, маєтності на теренах Черкаського краю в роки Хмельниччини цікавили та вабили всю козацьку старшину України.

Загалом від 1648 р. ситуація із землеволодінням в Україні поступово змінювалася, що було пов'язано насамперед із масовою втечею попередніх землевласників, як правило, польських магнатів і шляхтичів. З огляду на це, усе більшої популярності почала набувати так звана «займанщина», тобто привласнення колишніх приватних земельних володінь шляхти старшиною, монастирями, рядовими козаками, міщанами та селянами.

77 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 187.

78 Акты ЮЗР – Т. 11. – СПб., 1879. – С. 765.

79 Акты по истории землевладения в Малороссии / Подг. А. Л[азаревский] // ЧИОНЛ. – Кн. 4. – Отд. 3. – К., 1890. – С. 101 – 105; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 187.

Останні, спираючись, зокрема, на звичаєве право, відтепер вважали себе повноцінними власниками цих наділів. Незважаючи на певні внутрішні неузгодженості, соціальна політика Б. Хмельницького загалом вирізнялася справедливістю та виваженістю. Крім унормування козацького та селянського землеволодіння, він чимало зробив і для його впорядкування в межах соціально-економічної діяльності тогочасної Православної церкви, особливо стосовно монастирського землеволодіння. Своєю чергою така політика істотно змінила й світоглядні установки українського соціуму тієї доби, насамперед селянства, котре відтепер почувало себе надзвичайно впевнено, зважаючи на козацький імунітет у поземельних стосунках.

Безперечно, це позитивно позначилося на всьому економічному розвитку сільського господарства, передусім на Черкащині, причому навіть польські шляхтичі називали його одностачно «розквітом», характеризуючи козацьку Україну як «обітовану землю», де був «достаток всякого хліба та іншої поживи», чого жовнірам явно бракувало на тих українських теренах, котрі залишалися під владою Речі Посполитої. Добре відомий в історіографії і приклад квітучого господарства на Чигиринщині, який описав безпосередній очевидець подій, венеціанський посол А. Віміна. Перебуваючи в українській столиці 1656 р., він щиро дивувався великому врожаю зернових: «Я ніколи б не повірив подібному явищу, якби сам не побачив на місці тих великих і рясних снопів, яких не отримаєш в інших країнах за найпильнішого обробітку землі»⁸⁰. Не менш важливою статтею доходів, як і в попередні часи, були й різноманітні сільськогосподарські промисли – млинарство, винокуріння, пасічництво тощо.

У межах Української козацької держави, зокрема й на теренах Черкащини, розвивалися старі та виникали нові міста та містечка. Так, за підрахунками І. Крип'якевича, у роки Національно-визвольної війни на означеному терені виникли такі містечка, як Бандурівка, Демівка, Кириївка, Манчулка, Мшарова, Орадівка, Псарівка, Степанівка, Стражгород, Сушківка, Хрестиполь, Ягубець (Уманський полк); Водяники, Гуляйполе, Кальниболото, Капустина Долина, Сахнівка, Тарасівка (Корсунський полк); Власівка, Воронівка, Кам'янка, Пиво, Федорівка, Чигирин-Діброва (Чигиринський полк); Кононча (Канівський полк)⁸¹ тощо. Щодо кількості населення тогочасних міст, то дві третини з них були не надто щільно заселеними (від 500 до 3 тис. жителів). Містами, де проживали 5 і більше тис. осіб, на тогочасній Черкащині були Чигирин, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Вільшана, Лисянка, Звенигородка, Умань. Загалом у регіоні налічувалося понад 90 міст і містечок, найбільші з яких були, як ми вже знаємо, центрами полків, а менші – сотень.

Звісно, за соціальним складом міщанство було неоднорідним, а безпосередньо в містах Черкащини ще з кінця XVI ст. домінантним міським прошарком було козацтво, котре подекуди сягало 90 %. Тому, як правило, у найбільших за кількістю жителів полкових центрах цього регіону було, як бачили вище, чимало сотень: у Черкасах – 13, Корсуні – 11, а Каневі – 9, тоді як у Києві – лише 7, а Чернігові – 3. Попри те, що між козаками та магістратами час від часу виникали суперечки, усе ж таки міста в Українській козацькій державі потужно розвивалися як центри ремісництва та промислів. Найпоширенішими видами ремісничих занять у тогочасних містах були різництво, мельництво, олійництво, пекарство, броварництво, винництво, шинкарство, воскобійництво, грабарство, кушнірство, шаповальство, шевство, чоботарство, ткацтво, теслярство, бондарство, стельмаство, гончарство, ковальство, зброярство, котлярство, пушкарство, золотарство тощо. Крім того, передусім на Черкащині, розвивалися ремесла, пов'язані з виробництвом зброї, пороху та різноманітної воєнної амуніції. Вагоме значення для розвитку міст, як і в попередні роки, зберігала торгівля, що дедалі помітніше набувала міжнародного характеру, характерним прикладом чого був спеціальний договір з Османською імперією щодо вільної торгівлі на Чорному морі.

Зважаючи на останню обставину, треба пам'ятати й про надзвичайно активну дипломатичну діяльність, що яскраво характеризувала самостійність політики Б. Хмельницького як голови Української козацької держави середини XVII ст. У розрізі ж вивчення історії Черкащини не зайвим буде ще раз констатувати, що основним її дипломатичним центром був Чигирин як столичне місто. Чимало уродженців Черкащини стало в роки Хмельниччи-

80 Донесение венецианца Альберто Вимина... – С. 67.

81 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький... – С. 196.

Тимофій Хмельницький,
невід. худ., сер. XVII ст.

ни відомими дипломатами, як, наприклад, генеральний обозний Федір Коробка, чигиринський полковник Федір Вешняк, кропивнянський полковник Филон Джалалій, корсунський полковник Максим Нестеренко, городовий отаман Чигирин та Суботова Лаврін Капуста, писар Корсунського полку Іван Демкович-Креховецький. Останній, зокрема, відомий тим, що після грубого порушення союзницьких відносин Московією в 1656 р. (у результаті підписання Віленського перемир'я з Польщею) став дипломатичним творцем нового союзу, цього разу України зі Швецією⁸². У добу Руїни 1665 р. він потрапив до московського полону та був засланий до Сибіру, звідки, звісно, уже не повернувся.

Ситуація на Черкащині в 1650 – 1653 рр.

Роксанда Лупул, невід. худ., сер. XVII ст.

Активну дипломатичну діяльність гетьман розгорнув відразу із підписання Зборівської угоди, обговорюючи плани щодо майбутнього України з послами різних країн. Так, уже в червні 1650 р. у Чигирині та Суботові він приймав венеціанського посла А. Віміна, який прибув на Черкащину для обговорення проекту антиосманської коаліції. Хоча вже в липні Б. Хмельницький запевняв турецького посланця в Чигирині щодо своєї цілковитої лояльності султанському двору. До речі, саме А. Віміна першим зобразив у словесній формі образ українського гетьмана як людини та скромний спосіб його життя як володаря, зазначивши: «Росту він швидше високого, ніж середнього, широкий у кістці і міцної статури. Мова його та спосіб керування виявляють, що він має зрілі судження та гострий розум... У його помешканні немає жодних розкошів, стіни без прикрас..., там лише прості дерев'яні лавки, вкриті подушками... Стіл відзначається не більшим багатством, ніж решта посуду... Але гетьманський стіл не бідний добрими і смачними стравами, і звичайними в цій країні напоями: горілкою, пивом і медом. Вино, яким мало запасаються і рідко п'ють, подають до столу тільки у присутності знатних чужоземців»⁸³.

У середині липня Б. Хмельницький зустрічався також із московськими посланцями в Полтаві, котрі нарікали на спільні українсько-кримські дії проти Московії, але цей закид гетьман України відрізав, що цар тричі відмовив йому в допомозі боротися проти поляків. 29 липня гетьман прибув до Чигирин, причому зустрічала його Чигиринська сотня, а під час в'їзду до замку йому салютували з гармат, грали в сурми, били в бубни, над володарем несли бунчук, а позаду хоругву⁸⁴. Такі урочис-

Козацьке весілля, худ. Ю. Брандт, 1900 р.

82 Lipinski W. Z dziejów Ukrainy. – Kijów; Kraków, 1912. – S. 310 – 313.

83 Донесение венецианца Альберто Вимина... – С. 70 – 72.

84 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza... – S. 554; Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 4. – С. 497.

тості влаштували з огляду на те, що в столиці України на гетьмана чекав турецький посол Осман-ага, який привітав його з перемогою над поляками та висловив задоволення султана, котрий був не проти прийняти Військо Запорозьке під свій протекторат. Водночас Б. Хмельницький не приховував своєї зневаги до Речі Посполитої та польського короля зокрема.

Деталі промови гетьмана занотували приватні посланці польських магнатів О. Конєцпольського та Д. Заславського, що були присутні на згаданій аудієнції турецького посла в Чигирині: «Мене ні король, ні Річ Посполита до жодних речей не можуть силувати. Я собі вільний і кому схочу, буду служити! Маю царя турецького, царя московського, всі орди присяжені. Не тільки Корону Польську, але й державу Римську кому схочу в руки дам!.. Коли ляхи обоз точать [готуючись до війни], то і я зараз пушусь [і вони]... зараз горлами своїми заплатять»⁸⁵. Крім цього, Б. Хмельницький вимагав у представників О. Конєцпольського повернення привілеїв, які належали ще Я. Даниловичу на королівщини в межах Корсунського та Чигиринського староства, адже за Зборівською угодою король надавав цей повіт йому. Зокрема, мова йшла про володіння Мліївським ключем і безпосередньо про привілей на місто Чигирин. Однак ані тоді, ані в наступні роки це питання вирішити не вдалося, адже О. Конєцпольський посилався на відсутність у нього цих документів.

Загалом 1650 рік був одним із найспокійніших за весь час війни з Річчю Посполитою. Тому на цьому етапі Б. Хмельницький найбільш активно веде дипломатичну діяльність заради покращення становища України. Його дипломатичний талант яскраво виявився і під час так званого Іркліївського з'їзду, що відбувся в серпні 1650 р. Саме в Ірклієві гетьман мав провести зустріч з А. Кисилем і київським митрополитом Сильвестром (Косовим). Для цього він відрядив до Ірклієва також посла польського короля, черкаського старосту Миколу Киселя (рідний брат Адама Киселя) та гінця московського царя, стрільця Василя Струкова. У результаті гетьману вдалося стурбувати обох монархів, оскільки за такої ситуації полякам не могло не здаватися, що Б. Хмельницький разом із московитами уклав «православну конспірацію», щоб єдиним фронтом йти на Польщу. Своєю чергою посланець царя, котрий не брав жодної участі в окремих нарадах, привіз назад до Путивля повідомлення, що український гетьман із кримським ханом готують спільний похід на Московію.

Звісно, Б. Хмельницький не планував ані першого, ані іншого, проте згодом мав черговий козир перед східним сусідом як важливий фактор впливу на Бахчисарай. Натомість польський посол повідомив королю: «В Орклії [гетьман] московського посла відправив з пактами і за це йому пан воевода київський [А. Кисіль] з митрополитом там же, в Орклії урочисто дякували, що охороняє кров християнську. Коли ж [Хмельницькому] сказали, що військо наше [польське] над Горинню стало, [то він] дуже розлютився та сказав: “Ну коли так, постривайте ж, ляхи, пожди ж, пане [коронний] гетьмане. Вже тепер буде не Потоцький, а буде Конєцпольський [тут – «кінець Польщі»; в оригіналі гра слів: «Koniec Polski»]! Ой, ляхи, ляхи, хитрїстю та неправдою до мене йдете!”»⁸⁶.

Тоді ж, у серпні 1650 р., на виконання союзницької угоди з Кримським ханством Б. Хмельницький вирушив на чолі Чигиринського полку у так званий «молдавський похід», який був досить вдалим для України. Зокрема, узявши столицю Молдавського князівства – Яси, гетьман примусив молдавського господаря – Василя Лупула – видати дочку Роксанду за свого сина Тимоша. Уже наприкінці вересня українське військо повернулося до Чигирин, куди невдовзі прибуло й чергове московське посольство на чолі з Василем Унковським у справі самозванця Тимофія Анкудінова, котрий переконував, що він є Іваном Васильовичем – сином царя Василія Шуйського, незаконно позбавлений московського трону. І хоч Б. Хмельницький не видав його Москві, усе ж обіцяв царю Олексію розібратися із цією справою⁸⁷. Самозванець тим часом утік до кримського хана. 23 жовтня до Чигирин з Молдавії прибуло вже посольство від В. Лупула, аби владнати справу весілля Тимоша та Роксанди. На знак згоди молдавський господар залишив гетьману в заручники свого племінника.

85 Jakuba Michałowskiego Księga pamiętnicza... – S. 555; Архив ЮЗР – Ч. 3. – Т. 4. – С. 499 – 500; Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 9. – Ч. 1. – С. 63.

86 Архив ЮЗР – Ч. 3. – Т. 4. – С. 501.

87 ДБХ. – С. 196 – 198.

Кордони полків Гетьманщини, за І. Крип'якевичем

Приєм у Києві Янушем Радзивіллою послів Б. Хмельницького, худ. А. Вестерфельд, 1651 р.

Крім дипломатичної діяльності, гетьман на цьому етапі багато уваги, як уже знаємо, приділяв трансформаціям у внутрішніх взаємовідносинах українського суспільства. Проте йому не вдалося уникнути зростання невдоволення серед частини українців, передусім щодо його соціально-економічної політики. Характерно, що першими проти володаря України виступили жителі саме Черкащини, насамперед ті, хто не потрапив до нового козацького реєстру. Так, ще на початку січня 1650 р. їх очолив козацький старшина Олекса Кривоносенко (син черкаського полковника М. Кривоноса), який зробив своєю ставкою Черкаси, де почав гуртувати навколо себе невдоволених козаків, міщан і селян, оголосивши навіть про створення власного козацького нерестрового полку в цьому місті. До певної міри в Гетьманщині через це утворилася радикальна течія серед старшини, котру

презентували ніжинський полковник Прокіп Шумейко, брацлавський полковник Данило Нечай і чернігівський полковник Степан Пободайло. Та гетьману вдалося знайти з ними спільну мову, і до відкритого протистояння не дійшло.

Однак уже в лютому того ж року проти Б. Хмельницького спалахнуло повстання на Запорозькій Січі, котре очолив козак Домонтівської сотні Черкаського полку Яків Худолій. Приводом до виступу стало невдоволення запорожців, які вирішили передати Худолію гетьманську булаву, умовами Зборівського договору щодо можливості повернення шляхти до своїх маєтків. Це повстання досить швидко придушено, й уже в березні Б. Хмельницький зумів заарештувати Я. Худолія та наказав стратити. Така ж доля чекала й на інших заколотників, що до-

зволило керманичу України надалі тримати ситуацію під контролем, адже він чудово усвідомлював неминучість «силового варіанту» розв'язання «українського питання» з боку Речі Посполитої.

Справді, уже з осені 1650 р. почалися провокації («зачіпки») польських жовнірів на Поділлі, активізувалася й підготовка кварцяного війська. Загострювало ситуацію й зростання впливу серед польської шляхти «партії війни», особливо коли влітку повернулися з кримського полону коронні гетьмани М. Потоцький і М. Калиновський. Визначаючи прикордонні «зачіпки» як напад з боку Польщі, Б. Хмельницький використав їх також для того, аби відмовитися від пропозиції Іслам-Гірея III йти походом на Московію. Натомість відповів на ці польські приготування мобілізацією козацького війська під Уманню. Так, на передній план відразу вийшла перспектива нової війни, причому навіть поляки були переконані, що зумовив її М. Потоцький, аби взяти реванш.

Особливо потужними вимоги реваншу стали після смерті в серпні 1650 р. коронного канцлера Є. Оссолінського (неофіційного очільника польської «партії миру»). Вже у середині листопада Б. Хмельницький на раді в Чигирині наказав зміцнити залоги в усіх українських фортецях, готувати припаси та розпочинати збір полків. Як повідомляв у березні 1651 р. А. Кисіль: «Сам Хмельницький сидить у Чигирині, котрий потужно укріпив артилерією, і там до нього гуртуються козаки, чекаючи на орду»⁸⁸. Тоді ж польський уряд і король всіляко намагалися приховати свої наміри та приготування до війни з українцями, але вже 25 січня 1651 р. у Речі Посполитій оголошено посполите рушення. 20 лютого кварцяне військо під орудою М. Калиновського і С. Лянцкоронського вторглося на Брацлавщину та захопило м. Красне (нині село Тиврівського р-ну Вінницької обл.), під час оборони якого загинув брацлавський полковник Данило Нечай.

Довідавшись про остаточне порушення поляками Зборівського миру, гетьман України негайно розіслав універсали із закликом до українців підніматися на боротьбу та переконав Іслам-Гірея III знову надати йому військову допомогу. Та надійшла вона лише наприкінці травня. Тому спочатку польський наступ був успішним, але вже під Вінницею ворога зупинив місцевий полковник Іван Богун, до якого з основним військом невдовзі підійшов Б. Хмельницький. До того ж саме тепер у його житті сталася доволі дошкульна драма, пов'язана з Мотроною – його другою дружиною. Вона, буцімто, завела любовні стосунки з гетьманським слугою в Чигирині, які викрив Тиміш Хмельницький. У гніві гетьманич наказав повісити мачуху та її коханця, звістка про що надзвичайно засмутила володаря України, котрий на той момент перебував якраз поблизу Вінниці. Тим часом польська й українська армії майже одночасно вирушили одна одній на зустріч, яка сталася 27 червня 1651 р. під Берестечком (нині місто в Горохівському р-ні Волинської обл.).

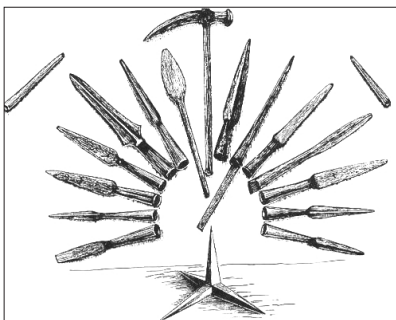
Перші сутички почалися вже 28 червня, але під час вирішальної битви 30 червня, коли поляки спрямували більшість своєї артилерії проти татар, останні почали тікати з поля бою. Гетьман кинувся до хана, аби повернути орду до бою, але Іслам-Гірей полонив його, а козацький табір, утративши керманича та союзників, змушений був перейти до оборони й обрати наказного гетьмана, яким став кропивнянський полковник Филон Джалалій, а згодом Матвій Гладкий. На десятий день облоги, 10 липня, старшина вирішила прориватися з оточення. Командував операцією черговий наказний гетьман І. Богун, але, коли він почав виводити армію (і таки вивів її більшість), через несподівану паніку серед так званої «козацької черні» (вчорашні селяни) полякам удалося увірватися до табору та розгромити його. Хоча більшої частині українського війська пощастило вирватися, його втрати все ж були значними (від 4 до 8 тис. осіб, причому більшість із них загинула не в бою, а потонула під час переправ на річках).

Б. Хмельницького хан звільнив лише 12 липня, нічого не сказавши про поразку його війська під Берестечком, але вже досить скоро, коли він прибув на Черкащину, під Корсунь, ця звістка глибоко вразила гетьмана. Треба віддати йому належне, адже завдяки енергійній діяльності він досить швидко опанував ситуацію та розпочав активну оборонну діяльність. Зокрема, відразу оголосив універсалами негайний збір усіх полків і поспільства, готового

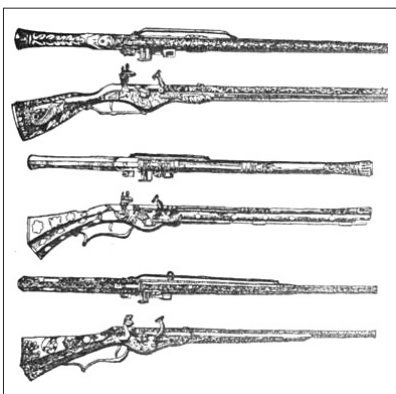
88 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. – К., 2013. – Т. 2. – С. 85.

Йосип Глух, худ. Д. Нарбут, 1990 р.

Козацька холодна зброя

Козацька вогнепальна зброя

воювати, на Росаві, поблизу Маслового Ставу, де невдовзі мав уже 50-тисячне боездатне військо. Така ж за кількістю польська армія без особливого бажання почала повільно просуватися з-під Берестечка сюди ж. Таке змарнування шансу на остаточний розгром українців породило поміж польськими вояками навіть чутки, буцім козаки підкупили короля, або, мовляв, придворні астрологи вмовили монарха, що подальші дії матимуть для нього фатальні наслідки. Щоправда, якраз більша частина шляхти зовсім не квапилася в похід на Київ або Чигирин. Зрештою, образившись на таку інфантильність можновладців, Ян Казимир 17 липня передав командування М. Потоцькому, наказавши рушати в Україну, а сам відправився до Варшави святкувати перемогу.

Паралельно із цим досить неординарним вчинком Б. Хмельницького у такій, здавалося б, критичній ситуації стало його одруження в Корсуні із вдовою одного з полковників – Ганною Золотаренко. Проте це не був легковажний чи нерозсудливий крок, а, найімовірніше, доволі тонкий психологічний реверанс для української козащини, що мав довести оптимістичні настрої та сподівання володаря України, зміцнити авторитет серед підлеглих і найближчого оточення. Варто погодитись із М. Грушевським, що «в момент захитання поваги до гетьмана та довір'я до нього, наслідком так сумно програної кампанії, підозрілого виїзду з табору – це було дуже своєчасно»⁸⁹. На думку ж Ю. Мицика, крім зрозумілих людських почуттів, тут був і політичний розрахунок, адже вдова належала до впливового козацького роду⁹⁰, а її рідні брати – Іван і Василь – були на той момент відомими старшинами Корсунського полку. Варто підкреслити, що ця жінка відразу взяла на себе частину гетьманського тягаря, звісно, передусім у побутових справах, але вся її діяльність, безперечно, сприяла дальшому піднесенню авторитету Б. Хмельницького та Української козацької держави.

Одночасно з виступом польського війська із заходу, з півночі на українські землі вирушила литовська армія під командуванням литовського гетьмана, князя Януша Радзивілла. Поразка Чернігівського полку під командуванням полковника Мартина Небаби дозволила литовцям без особливого спротиву з боку київського полковника Антона Ждановича зайняти Київ. З'єднавшись під Васильковом, польсько-литовські війська спільно вирушили проти козацького табору, що стояв під Білою Церквою, але досить швидко вони переконалися, що взяти його без серйозної та довготривалої облоги неможливо. Тоді ж (20 серпня) у Павлоччі раптово помер від харчового отруєння князь Ярема Вишневецький, що істотно деморалізувало польських жовнірів, які й без того не бажали вести тривалу облогу на ворожій їм території, тим більше за наближення осінніх холодів і непогоди.

Через доволі скрутне становище польське командування (в особі коронного гетьмана М. Потоцького) змушене було піти на переговори, у результаті яких 28 вересня 1651 р. укладено Бі-

89 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 9. – Ч. 1. – С. 313.

90 Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – С. 73.

лоцерківський договір. За його умовами козацький реєстр скорочувався до 20 тисяч, гетьманська юрисдикція обмежувалася відтепер тільки Київським воєводством, «виписчики» з реєстру мали повернутися «в послушенство», а шляхта могла повернутися до своїх маєтків. Після підписання тексту договору кримські, литовські та польські війська розійшлися з Північної Черкащини в різних напрямках по домівках. Тоді ж невідомий польський очевидець подій, який супроводжував Б. Хмельницького до Корсуня, занотував, як відбулася зустріч гетьмана із родиною: «З'їхалася вся сім'я Хмельницького: жінка з дітьми, чотири доньки вже доростаючі та два малі сини [один, очевидно, прийомний], а третій Тиміш – старший, якого гетьман хоче женити з господарівною [Роксандою Лупул]»⁹¹. Водночас у Корсуні при гетьманові, крім місцевого, залишилися ще два полки – Черкаський і Канівський, адже в місті було достатньо й провіанту, і військового спорядження.

Попри те, що умови Білоцерківського миру були доволі важкими, жодна зі сторін не збиралася їх виконувати, усвідомлюючи неминучість подальшої збройної боротьби. Ще більш очевидно стосовно цього ситуація стала тоді, коли польський сейм відкинув цей договір, не бажаючи ратифікувати. Так само й Б. Хмельницький після цього вважав себе звільненим від його виконання. Натомість він розпочав чергову мобілізацію серед найширшої маси українського поспільства, яке, через повернення шляхти до своїх маєтків, бажало якнайскоріше знову її звідти вигнати. Причому Б. Хмельницький на переговорах навіть переконував М. Потоцького не квартирувати жовнірів на Брацлавщині, аби запобігти новому селянському повстанню. Одним словом, соціальна ситуація знову починала загострюватися.

Польські магнати та шляхта зі свого боку все настирливіше вимагали від гетьмана забезпечити послушенство селян і міщан навіть у Київському воєводстві. Прагнучи до часу не погіршувати відносини з поляками, він змушений був коритися обставинам, тому, наприклад, у жовтні 1651 р. видав універсал до жителів Черкаського староства з вимогою коритися слугі коронного гетьмана, шляхтичу Славковському⁹², а черкаському полковнику наказано охороняти в межах полку володіння шляхтича Яскульського.

Звісно, це не могло не викликати невдоволення, зокрема й у козацькому середовищі. Уже в листопаді це виявилось під час повстання Корсунського полку, яке очолив його полковник Лук'ян Мозиря. Конфлікт загострився через складання нового реєстру, коли білоцерківського полковника Михайла Громику, який проводив перепис, убили, а гетьмана суворо попередили про неприпустимість виписування козаків. Б. Хмельницький негайно відрядив до Корсуня генерального осавула Демка Лісовця, котрий швидко придушив заколот, і за рішенням козацького суду 8 січня 1652 р. Л. Мозирю стратили. Новим полковником призначили Б. Кільдія, якому гетьман наказав, «щоб він всіх тих, через яких сталася смерть [полковника Громики], карав без винятку, бо він кожного *cuento ganí exemplo* [засуджує на смерть для прикладу]»⁹³.

Однак опозиція гетьману все одно зростала, а очолювали її такі полковники, як Матвій Гладкий, Іван Богун, Степан Пободайло й Адам Хмелецький (прикметно, що всі представляли так звану окозачену шляхту). Зрештою, Б. Хмельницькому вдалося викрити їхню змову, а на старшинській раді в травні 1652 р. страчено миргородського полковника М. Гладкого, що надзвичайно обурило всіх жителів Лівобережної України. Такі настрої прагнули використати в боротьбі з володарем України й польські можновладці, аби усунути його від влади та вручити булаву лояльному до Польщі Семену Забузькому. Скажімо, польний гетьман М. Калиновський намагався влаштувати замах на Б. Хмельницького, підмовивши на цей учинок козака Уманського полку Бублика (ймовірно, івангородського сотника). Він мав захопити українського гетьмана, коли той вирушить на пасіку, але інший козак, дізнавшись про це, вчасно його повідомив, а тому схопили й стратили самого Бублика⁹⁴. Таким чином, ситуація ставала критичною, й урятувати Б. Хмельницького могла лише цілковита денонсація Білоцерківської угоди та нова війна з поляками.

91 Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 9. – Ч. 1. – С. 374.

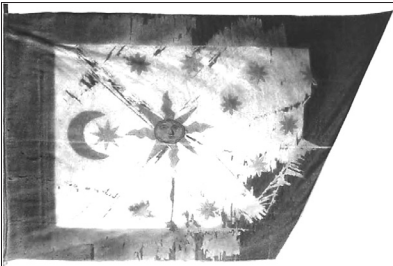
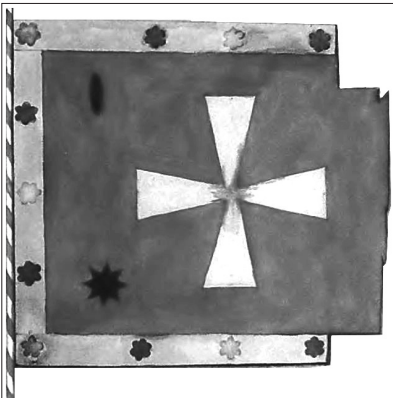
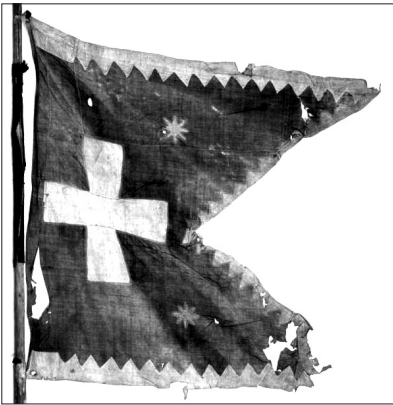
92 ДБХ. – С. 209.

93 ДБХ. – С. 239.

94 Мицик Ю. А. Умань козацька... – С. 23 – 24.

Печатка Війська Запорозького
гетьмана Б. Хмельницького,
прорис Д. Яворницького, поч. XX ст.

Козацькі хоругви 1651 р.
Військовий музей. Стокгольм. Швеція

Підготовку до неї він розпочав уже в березні 1652 р., таємно звернувшись до козаків і поспільства з рекомендацією готуватися до боротьби, використовуючи для цього вимогу польського уряду допомогти у війні з Портою. У середині травня гетьман перебував у містечку Бірки (нині село Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.), звідки з військом вирушив на Брацлавщину, зупинившись табором у Тарасівці (сьогодні село Звенигородського р-ну), повідомляючи путивльському воєводі Федору Хілкову: «Ляхи, неприятели наші, [українцям] біду велику чинять і на два обози війська збирають. Зачим і ми рушили з військом»⁹⁵. Звідси ж Б. Хмельницький закликав жителів Задніпров'я знищувати шляхту й урядників, а також приєднуватися до козацького війська. Зібравши разом Черкаський, Канівський і Корсунський полки, він вислав на Захід авангард на чолі із сином Тимошем, що відразу спричинило панічну втечу шляхти з Брацлавщини до табору польного гетьмана М. Калиновського. Останній стояв неподалік м. Ладижина, біля гори Батіг (поблизу сучасного с. Четвертинівки Тростянецького р-ну Вінницької обл.).

Військо поляків налічувало біля 20 тис. жовнірів, але вони були погано організовані та не очікували серйозної атаки. 1 червня почалися перші сутички, що дозволило Б. Хмельницькому проаналізувати всі слабкі місця в обороні ворожого табору та прийняти відповідні тактичні рішення. 3 червня українське військо вдарило на поляків з фронту головними силами й одночасно на тили кіннотою. Досить швидко прорвавши укріплення, козаки вдерлися до табору польного гетьмана, і до вечора армія Речі Посполитої припинила існування. Загинув і її керманич, про що український хроніст Феодосій Софонович записав: «Гетьмана Калиновського татарин простий, стявши голову, в торбі до Хмельницького приніс. А син Калиновського [Самуїл], обозний коронний, утікаючи, на мосту в Бобновці обвалився та втонув, і багатьох панів одних позабавали, а інших татари в неволю побрали»⁹⁶.

Справді, у бою загинуло чимало відомих магнатів і шляхтичів, зокрема Марек Собеський, керівник жовнірів Зигмунд Пшиємський та багато інших⁹⁷. Загалом втрати кварцяного війська становили до 10 тис. убитими, чимало вояків і шляхти потрапило в полон до татар. Це була одна з найвизначніших перемог Б. Хмельницького, що перекреслила всі попередні невдачі та яскраво виявила його геніальний талант полководця. Крім цього, завдяки їй Українська козацька держава ставала самостійною, адже повністю нівельовано Білоцерківський договір. Це ж зумовило й надзвичайну активність широких мас України, які знову швидко звільнили її від польської шляхти.

Після нетривалої облоги Кам'янця на початку липня Б. Хмельницький із військом повернувся до Корсуня, звідки, нарешті, відслав сина Тимоша на чолі Уманського полку до молдавського господаря В. Лупула, аби завершити справу шлюбу з його донькою Роксандою. Весілля відбулося 31 серпня

95 ВУР. – Т. 3. – С. 215 – 216.

96 Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 231.

97 Serczyk W.A. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – S. 129

в Яссах, і після нього молоді прибули до Чигирин. Їхньою персональною резиденцією, за волею гетьмана України, стало містечко Сміла. Зокрема, про це ще в березні сам польний гетьман М. Калиновський повідомляв польському королю Яну Казимиру: «Хмельницький формує сили у Чигирині, а Тиміш резидує з дружиною у Смілі»⁹⁸.

Тоді ж у Корсуні гетьман розпустив більшу частину війська, але деяким полкам наказав зайняти оборонні позиції на Росаві, з огляду на можливий реванш з боку Речі Посполитої. Чудово усвідомлюючи непевність становища, Б. Хмельницький усе активніше проводив дипломатичну діяльність, шукаючи надійнішого за Крим союзника. Уже в серпні в Чигирині московські послы вперше почули, що в разі відмови царя допомогти українцям у боротьбі з Польщею він укладе союз із Туреччиною. Ще однією надзвичайною обставиною влітку – восени 1652 р. стало стрімке поширення українськими землями епідемії чуми («морове повітря»), що забрала десятки тисяч життів й відчутно послабила українську армію. З'явилися навіть чутки, що від цієї пошесті помер і Б. Хмельницький, але той, навпаки, перебуваючи в Чигирині, досить активно займався державними справами.

На жаль, попередні роки кривавої боротьби нічого так і не навчили польську владущу еліту, котра вже восени 1652 р. знову почала збиратися воювати. Це змусило розпочати мобілізацію й українського гетьмана, а вже на початку березня 1653 р. знову розпочалися воєнні дії. Загони кварцяного війська під началом С. Чарнецького почали нахабно нападати на українські міста та села Брацлавщини – Погребище, Красне, Кальник, Липовець, Ягубець тощо, прагнучи прорватися до Умані. При цьому вже сучасників подій вражала жорстокість поляків стосовно українців. Ось як, скажімо, характеризує їхні вчинки польський поет середини XVII ст. Самуїл Твардовський: «Ніколи до цього часу не було пролито залізом стільки крові в тому краї, ані спалено стільки міст і сіл, як тоді. Бо майже всю Брацлавщину вкрив попіл... Ні на яку стать не зважав розлучений жовнір, ні на дівчину, ні на вагітну жінку, ні на невинних немовлят на грудях матерів»⁹⁹.

Оборону Східної Брацлавщини (тобто сучасної Уманщини) Б. Хмельницький довірив кальницькому полковникові І. Богуну, котрий зосередив свої основні сили під Монастирищем (сучасний райцентр Черкаської обл.), де 20–21 березня 1653 р. відбулася битва козаків з поляками, що зупинила каральну експедицію останніх. Ще на початку місяця С. Чарнецький розпочав облогу міста, однак І. Богун, скориставшись його пораненням, застосував військову хитрість, непомітно вивівши з міста військо та, переодягнувши частину козаків на татар, двома частинами з різних боків ударив на поляків, завдяки чому здобув блискучу перемогу. Ось як описав цю битву згаданий вище С. Твардовський: «Богун помітив сильне військо, відступив до Монастирища та замкнувся в тій твердині, відбивши кілька разів [поляків], з невеликою їм шкодою. Самого вождя [С. Чарнецького було] поранено стрілою в обличчя, і він першим скривавив ту облогу, хоча довів до того, що замок спалахнув в огні, а Богун, втративши надію на оборону, серед замішання та вогню непомітно втік. Однак, коли хтось у такому гвалті крикнув: "Орда, орда йде!", наші [поляки] як ошпарені кинулися тікати, залишивши не тільки місто з усією здобиччю, але навіть всі свої вози та вантажі, поранених і хворих, так що за ніч сім миль пробігли. Вочевидь, була чутка, що Хмельницький з татарами підходить на відсіч, і він справді був на тому шляху, але прибув за кілька днів по всьому»¹⁰⁰.

Своєю чергою польський хроніст середини XVII ст. Веспасіан Коховський про цю битву писав так: «Вважаючи швидкість єдиним способом знищення неприятеля, Чарнецький розіслав на всі сторони загони, поки не дізнався, що Богун іде на нього з добірним військом. Вирішив стати з ним до бою, але у Богуна була лисяча вдача: як лис показує собакам то зуби, то хвіст, так і цей – то силу, то хитрість. Зваблюючи до бою, підвів Чарнецького під укріплення Монастирище, щоб тут використати проти нього вали, рови та свої хитрощі... З криком пішли хоругви, прагнучи для більшого страху вдати якомога більші сили. Вали були в їх руках і, зарубавши [уманського] сотника Грозденка, почали вони розбивати палісади, сподіваючись здобути місто, коли несподіваний випадок розбив це завзяття. Чарнецький, літаючи

98 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 pp. / Упор. Ю. Мицик. – К., 2014. – Т. 3. – С. 1

99 Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki, Tatars, Moskwa, potem Szwedami i z Węgrzy. – Calissii, 1681. – S. 84.

100 Там само. – S. 84 – 85.

Василь Лупул, гравюра сер. XVII ст.

Герб роду Хмельницьких «Абданк»

Булава Богдана Хмельницького

серед стріл з розпорядженнями без шолома, дістав з гвинтівки рану в обидві щоки, майже смертельну... Тим часом Богун з його звичайною проворністю в забіганні небезпек вирвався з вибраною кіннотою, підняв крик на татарський манер, аби навести страху, що наближається кіннота. Недостача артилерії та всякого іншого знаряддя, люта зима, брак фуражу, ожеледиця, на якій коні падали, та взагалі всі занадто були змучені, аби витримати свіжі сили неприятеля, випадок із Чарнецьким і різні міркування захитали настрої війська так, що воно кинуло не тільки Монастирище, але й Україну взагалі якнайшвидшим маршем, так як начебто від рани одного всі втратили дух... А Чарнецькому ця поразка завдала більше жалю, ніж та рана, що не загоїлася до кінця життя»¹⁰¹.

Справді, до кінця життя польському полководцю довелося носити в роті спеціальну металеву пластину, оскільки пострілом йому вирвало все піднебіння. Загалом втрати поляків у цій битві становили близько 600 добірних жовнірів. Були також втрати серед козаків і міщан, адже з останніх чимало загинуло в результаті підпалу міста поляками. Водночас наслідки чуми, зокрема голод (за підрахунками В. Степанкова, людські втрати на Брацлавщині в цей час становили близько 40 %), не дозволили Б. Хмельницькому повною мірою скористатися перемогою І. Богуня та завдати Речі Посполитій нищівного контрудару.

Крім цього, для України істотно ускладнилася зовнішньополітична ситуація через шлюб Тимоша Хмельницького з Роксандою Лупул, проти якого виступали Туреччина, Крим, Польща, Трансільванія й особливо Валахія. Остання допомогла здійснити в Молдавському князівстві переворот, внаслідок якого В. Лупула скинуто з престолу, а його місце зайняв Стефан Георгіце. Звісно, екс-господар зажадав від Б. Хмельницького військової підтримки, і гетьман вирядив сина на допомогу тестеві з 8 тис. козаків. У результаті цього В. Лупул досить швидко зміг не лише повернути трон, але й спровокувати недосвідченого в міжнародних відносинах зятя на війну з Валахією, чим автоматично зробив її разом із Трансільванією союзницею Речі Посполитої проти України. У липні Георгіце знову завдав поразки козацько-молдавському війську, а в серпні оточив його поблизу Сучави, де 12 вересня під час гарматного обстрілу козацького табору гетьманич був тяжко поранений. У нього почалася гангрена, від якої Тимофій Хмельницький помер 15 вересня 1653 р.

Його тіло, засипане сіллю у возі, В. Лупул привіз до Чигирини в листопаді, але похорон відбувся лише 10 січня 1654 р., коли до своєї резиденції повернувся Б. Хмельницький. Покійного Тимоша частково забальзамували та поклали в домовину, оббиту оксамитом зсередини і ззовні. Тим часом духівництво склало панегірики на честь покійного, пішли навіть чутки, що його оголосять славним мучеником, який поліг у боротьбі за віру православну. Тимоша поховали у Свято-Михайлівській церкві Суботова¹⁰², а над його гробницею, за козацьким звичаєм, повісили корогву, на якій був зображений покійний з ме-

101 Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza / Wyd. E. Raczyński. – Poznań, 1859. – Т. 1. – С. 361 – 363.

102 Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця... – С. 85.

чем у правій руці та булавою – у лівій. На передньому плані зображено також Молдавію, спадкоємцем якої він мав стати.

Господаря Молдавії натомість на початку листопаду розмістили в Умані, від якої було досить близько до кордонів його колишніх володінь, адже він не полишав надій повернути престол. Однак невдовзі Б. Хмельницькому стало відомо про контакти свата з Яном Казимиром, спрямовані проти України, а тому, коли Іслам-Гірей III почав вимагати його видачі, гетьман цьому не опирався. 4 грудня 1653 р. до Умані примчав загін ханських яничар, які заарештували В. Лупула та вивезли до Криму¹⁰³, звідки його передали султану. Останній ув'язнив його в стамбульській фортеці, де господар і скінчив своє життя.

Поки частина українського війська з Тимошем на чолі перебувала в Молдавії, у травні 1653 р. Б. Хмельницький вирушив до Умані, звідки, дочекавшись підходу татар, з 30-тисячною армією повільно вирушив на Бар, чекаючи новин від сина. У середині червня козацьке військо зупинилося поблизу Городка (сучасна Хмельницька обл.). Досить швидко ситуація стала загрозливою, оскільки, змучені голодом і хворобами, козаки, дізнавшись про поразки гетьманіча, 30 червня виступили проти Б. Хмельницького, змусивши його припинити цей похід і повернутися до Білої Церкви для поповнення запасів. Уже 13 липня в Чигирині він прийняв московських послів Артамона Матвеева та Івана Фоміна, котрі запевняли його в неможливості розірвання миру Московії та Польщі, але вже 20 липня прибув інший гонець із Москви – Фьодор Лодиженський із царською грамотою, що містила рішення Олексія Михайловича прийняти Військо Запорозьке під свою руку. У цей день історія всієї Центрально-Східної Європи змінилася назавжди.

Черкашина в останні роки життя Б. Хмельницького

Дізнавшись про активні приготування польського короля до військових дій, Б. Хмельницький наприкінці серпня також почав швидку мобілізацію. Однак уперше за роки Визвольної війни він зіштовхнувся зі значною опозицією з боку українського населення, а його закличні універсали до боротьби не знайшли в нього масової підтримки¹⁰⁴. Лише у вересні він зміг вирушити в напрямі Поділля, де наприкінці жовтня дізнався про загибель сина. Трагічну звістку гетьман прийняв з великою мужністю. До середини жовтня чисельність польської армії зросла до 60 тис. і зупинилася вона поблизу Жванця (нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Своєю чергою Б. Хмельницький зупинився табором поблизу Шаргорода (сучасна Вінницька обл.), маючи в розпорядженні близько 40 тис. вояків, які відчували дотепер брак провіанту та фуражу. Знову напружилися відносини з Іслам-Гіреєм III через небажання татар воювати з поляками та гетьманську заборону набирати ясир.

Такі обставини змусили Б. Хмельницького відмовитися від вирішальної битви, а натомість перейти до виснажливої облоги польського табору, чим, ураховуючи наближення зими, змусити короля Речі Посполитої капітулювати. Уже на середину грудня становище поляків було катастрофічним, а від голоду та холоду щодня помирали сотні жовнірів. Проте, як і під Збарожем у 1649 р., поляків під Жванцем урятував кримський хан, укотре зрадивши Б. Хмельницького та підписавши з Яном Казимиром (без участі українського посольства) мирну угоду на умовах Зборівського договору. Наступного дня, 26 грудня 1653 р., Б. Хмель-

103 Мицик Ю. А. Умань козацька... – С. 30.

104 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) // Україна крізь віки. – Т. 7. – К., 1999. – С. 176.

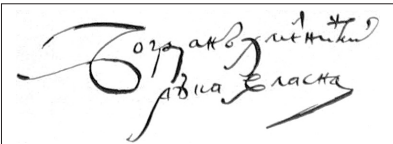
Шабля Богдана Хмельницького

Особистий бердиш Богдана Хмельницького.
Краківський музей, Польща

Золотий перстень малолітньої родички
Богдана Хмельницького.
с. Суботів Чигиринського р-ну.
Розкопки Д. П. Куштана, 2008 р.

Факсиміле підпису Богдана Хмельницького.
Універсал гетьмана від 2.06.1653 р.

Срібна водосвятна чаша Богдана
Хмельницького. Лейпциг, Німеччина

ницький повідомив старшину про недоцільність підписання цієї угоди та про повний розрив відносин із Річчю Посполитою, наказавши своїм полкам негайно повертатися на Черкащину («в Україну»). Ще на початку листопада, під час перебування гетьмана в Барі, до нього з Москви прибув Лаврін Капуста з відомостями про рішення тамтешнього Земського Собору від 11 жовтня прийняти Україну під захист царя, а також з наміром останнього направити на допомогу гетьману «свою рать».

Повертаючись з-під Жванця, Б. Хмельницький розіслав універсали до населення козацьких теренів, попереджаючи щодо можливих татарських набігів. Так, гетьман наказав уманському полковникові перевести всіх жителів Уманщини до великих міст, оскільки через їхній край мали повертатися ординці до Криму¹⁰⁵. Зокрема, Матвій Нечай наказав негайно стріляти із сигнальних гармат в Умані, аби до міста з'їжджалися люди з околиць. Досить важливі та детальні відомості щодо специфіки життя в цей момент на Черкащині подають і зізнання московських посланців до гетьмана – стольника Родіона Стрешнева та дяка Мартем'яна Бредихіна¹⁰⁶. Б. Хмельницький, повертаючись з-під Гусятина до Корсуня, наказав місцевому козаку Грицьку Степаненку 16 грудня провести їх з Умані, де вони на нього очікували, до Торчиці (нині село Ставищенського р-ну Київської обл.). Тут гетьман мав уже бути без зайвого нагляду з боку супроводників кримського хана, адже саме біля Умані орда мала піти на Крим, повернувши на південь Чорним шляхом (вододілом Бугу та Дніпра). Причому з Чигирини до Умані посли добиралися протягом листопада таким маршрутом: Чигирин – Білозір'я – Мліїв – Корсунь – Стеблів – Лисянка – Буки – Маньківка – Цимерманівка – Умань.

Остерігаючись цілком імовірного нападу татар, посли вирішили їхати не на перевіз у Торчиці, шляхом, яким рухалася вся орда, а північніше – на Корсунь, через Бабани. Тут їх зустрів місцевий сотник, котрий тільки-но повернувся від гетьмана, з розпорядженням рухатися таки до Торчиці. Тому з Бабанів московити перейшли до Маньківки, але застали це місто «зачиненим». Тутешній отаман пояснив це небезпекою татарського наскоку, адже місцева сторожа нещодавно примчала з містечка Синиці, в якому орда порубала багатьох людей, а решту забрала в ясир. У Маньківці посли зустріли ще одного помічника Б. Хмельницького, котрим був «чигиринської козак» Петро Дорошенко (майбутній гетьман України). Останній опікувався в місті безпекою турецького посла, котрий повертався від хана до Порти, та повідомив московським дипломатам, що гетьман тепер у Животові, а в Торчиці зупинятися не буде й відразу вирушить до Корсуня. Туди ж разом з уманськими козаками та частиною вершників, яких надав П. Дорошенко, попростували й царські посланці.

У містечку Іванковому (сучасне с. Іваньки Маньківського р-ну) вони довідалися, що напередодні татари здійснили набіг на Буки (за 14 км від Іваньків) і «поїмали людей в полон, а інших порубали», а звідти пішли до Кам'янки (сучасне с. Чорна

105 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 351.

106 Акты ЮЗР. – Т. 10. – СПб., 1878. – С. 100 – 110; ВУР. – Т. 3. – С. 384 – 389.

Кам'янка того ж району). Невдовзі їй посли опинилися в цьому містечку, що також замкнули, боячись татар, які незадовго до цього вже побували під його стінами, убили місцевого перекладача Тимофія, а його дітей і багатьох інших жителів і худобу позабирали в полон. Дипломати відзначили, що в місті було небагато захисників зі зброєю, а деякі «козаки та міщани стояли на варті із сокирами, рогатинами та палками». Отже, і тут було небезпечно залишатися, тому посли вмовили козаків, аби їх провели відразу до Вільшани.

Потім було містечко Шавулиха (нині село Тальнівського р-ну), де їх зустрів сотник Максим Пушкаренко і де їм довелося заночувати. При цьому сотник попереджав послів, що «це місто українне, мале та безлюдне.., бо Шавулиха стоїть на татарській сакмі [шляху]». 29 грудня посольство дісталось Вільхівця (нині село Звенигородського р-ну), де його також зустрів місцевий сотник – Мартин – і з невеликим загоном козаків допоміг їм через Звенигородку та Тарасівку зрештою дістатися Вільшани. Тут з листа Б. Хмельницького, який привіз чигиринський перекладач Кость, московити дізналися що гетьман у Корсуні не затримається, а натомість просив їх якнайшвидше прибути на аудієнцію до Чигирини. 1 січня 1654 р. посли в супроводі вільшанського сотника Андрія та 20 козаків вирушили через Орловець на В'язівку, звідки місцевий сотник Іван провів їх через Балаклію та Смілу до столиці України. 4 грудня Р. Стрешнев і М. Бредихін зустрілися з І. Виговським поблизу неї та довідалися, що Б. Хмельницький ночував у Черкасах, але скоро буде в Чигирині та насамперед зустрінеться із ними, з огляду на те, що їм так довго довелося бути «в Запорозькій землі».

Просуваючись до Корсуня, Б. Хмельницький робив усе можливе, аби захистити Україну та Черкащину зокрема від татарських грабунків, залишаючи в містах посилені військові залоги та забороняючи міщанам приймати на постої війська кримського хана, про що суворо попередив і самого Іслам-Гірея. Тому, коли гетьман дізнався, що хан проігнорував його наказ, з кількома тисячами козаків розгромив одну із частин орди поблизу Межигір'я та звільнив усіх бранців¹⁰⁷. 29 грудня Б. Хмельницький прибув до Стеблева, звідки видав універсал Межигірському монастиреві про надання села Чернин¹⁰⁸. Після цього, як ми вже знаємо, гетьман вирушив через Черкаси до Чигирини, де 4 січня зустрів московське посольство Р. Стрешнева та М. Бредихіна.

Від останніх він довідався про виїзд великого царського посольства, яке очолював Василій Бутурлін, з Путивля до України та просив їх передати цьому московському боярину листа, яким закликав останнього якомога швидше прибути до Переяслава. Лише після цього Б. Хмельницький зміг зайнятися похованням сина, якого погребли, як ми вже знаємо, 10 січня в Суботові. Наступного дня переяславський полковник Павло Тетеря влаштував урочисту зустріч В. Бутурліну, а вже 16 січня до міста в'їхав і гетьман. Як добре відомо, 18 січня 1654 р. відбулася козацька старшинська (але навіть не Генеральна!) рада, в якій взяли участь лише трохи більше 200 осіб і на якій ухвалено рішення, що Військо Запорозьке (а не Україна!) приймає протекцію московського царя, а отже, не було ніякого рішення «про возз'єднання України з Росією», як підносила цю подію кілька століть російська пропаганда.

Адже після смерті гетьмана, коли в Україні розпочалася, по суті, громадянська війна, царський уряд вдало використав цю угоду про військово-політичний союз двох держав як привід для анексії частини українських земель Московією, хоч і не наважувався майже ще 150 років позбутися української автономії у вигляді Гетьманщини. Якщо ж узяти до уваги геополітичні реалії, у яких опинився Б. Хмельницький і Українська козацька держава наприкінці 1653 р., то цілком слушною є думка О. Апанович, що договір 1654 р. з Москвою не був для України ані трагедією, ані ганьбою¹⁰⁹. Дослідники також неодноразово наголошували й на тому, що проект відповідної угоди (так звані «Березневі статті»), який український гетьман надіслав до царя Олексія, загалом самодержець прийняв схвально. Незначними обмеженнями гетьманського суверенітету стали спосіб збирання в Україні податків (місцевими урядниками, але під контролем царських представників) і заборона самостійних дипломатичних відносин з Польщею та Туреччиною.

107 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 393.

108 Історія України в документах і матеріалах... – Т. 3. – С. 249.

109 Апанович О. М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994. – С. 92.

Іван Богун під Берестечком,
худ. М. Івасюк, 1919 р.

Ганна Золотаренко, сучасний портрет

Стефан Чарнецький,
худ. Я. Бонковський, кін. XIX ст.

Загалом же українсько-московський договір 1654 р. не перекреслював досягнень української еліти в царині державотворення, натомість залучення до боротьби з Річчю Посполитою Московського царства дозволило Б. Хмельницькому лише посилити курс на зміцнення гетьманської влади та поширення козацької юрисдикції на українських землях. При цьому він вдало обходив на практиці всі застереження щодо обмеження українського суверенітету. Оцінюючи московську політику Б. Хмельницького, можна погодитись із В. Горобцем, що означена вище угода вперше на міжнародному рівні легітимізувала розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою, а крім того, вона закріпила непорушність соціо-політичного устрою Гетьманату, а також залучила до збройної боротьби з Польщею потужного союзника¹¹⁰.

Якщо відкинути стереотипи та фальсифікації, які посилено нав'язувала російська пропаганда впродовж кількох останніх століть, особливо в радянські часи, то можна погодитись також з о. Ю. Мициком, що в цьому акті немає нічого містичного, причому зовсім немає бажання українців розчинитися в московському морі, ліквідувати власну державу тощо¹¹¹. Отже, українська еліта прагнула тільки надійнішого військового союзу, аби новопостала Українська держава мала певні гарантії свого виживання. Звісно, з боку Московії йшлося про зовсім інші речі, й її уряд цікавило насамперед територіальне розширення за рахунок українських земель і максимальне послаблення зовнішньополітичної ваги Речі Посполитої. Через це договір 1654 р. між Україною та Московським царством залишився незавершеним і неповним, але, безсумнівно, був рівноправним, що дозволяло зберігати певну гармонію між обома державами, допоки гетьман Б. Хмельницький був живий.

Домовленість із Москвою зовсім не означала швидке припинення війни, а тому Б. Хмельницький уже в січні 1654 р. наказав полковникам готуватися до можливого поновлення військових дій, з огляду на те, що під Жванцем він не підписав жодного «замирення» з польським королем. Останній наприкінці лютого дізнався про договір України з Московією та негайно звернувся універсалами до козаків і українських міст з вимогою не присягати царю та зректися Б. Хмельницького й одночасно наказав польному гетьману Станіславу Потоцькому почати наступ на українські землі, що розпочався в другій половині березня. Сподіваючись на підтримку московських військ, Б. Хмельницький наказав українським полкам готуватися до відсічі.

Головне вістря удару поляки зосередили на Умані, звідки їм відкривався шлях і на Київ, і на Чигирин. Для польського головнокомандувача було зрозуміло, що, поки Умань не впаде, увесь Брацлавський край та його околиці ніколи не будуть під польською владою, а тому заявляв: «Всі наші праці у заспокоєнні шляху між Дністром і Бугом та близької до нього України даремні, якщо Умань не буде підкорена»¹¹². Наприкінці березня

110 Горобець В. Переяславський вибір Богдана Хмельницького 1654 р. // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / Редкол.: П. Сохань та ін. – К., 2003. – С. 763.

111 Мицик Ю. А. Умань козацька... – С. 34.

112 Там само. – С. 47.

до Умані прибув вінницький полковник І. Богун зі своїм полком й об'єднав сили з уманським полковником Й. Глухом. На початку квітня поляки захопили містечка Ягубець, Талалаївку, Орадівку (нині села Христинівського р-ну), Христинівку, Мошурів (нині село Тальнівського р-ну) та інші населені пункти на Черкащині, де жорстоко винищили все українське населення (всього знищено близько 20 міст) і підійшли до Умані.

Відкинувши всі пропозиції польного гетьмана щодо переходу на бік короля, козацькі полковники запалили передмістя Умані, чим змусили поляків відступити. Ось як описав ці події український літописець: «С. Потоцький кинувся вслід за Богуном до Умані, немилосердно знищуючи тамтешніх українських людей, рубав упень, зовсім нікого не милуючи, всіх, хто тільки під руку навинувся. Саме тоді він по-тиранському вибив і вирубав доценту без жодного пошанівку всіх, малих і великих, в Єгупці та Христинівці, двох містечках Уманського повіту, ввійшовши туди через одур і присягу на самий світлий Великдень. Потім він прибув і до самої Умані, застав тут Богуну і завзято кинувся на штурм міста. Однак за одну годину втратив у тій січі до семи тисяч польського війська, повернув із соромом від Умані, а прямуючи до свого обозу в Меджибожі, з гніву та лютої своєї зруйнував, піддавши вогню та мечу, мало не всю Брацлавщину»¹¹³. Однак додаткові полки, які вчасно надіслав Б. Хмельницький, витіснили поляків з Брацлавщини, і кварцяне військо відійшло в межі Подільського воеводства, що засвідчило черговий провал Речі Посполитої в політиці щодо України.

Проте Польща перемагала на дипломатичній арені, зокрема заручившись підтримкою Кримського ханства. Своєю чергою Іслам-Гірей III рішуче заявив про готовність спільно з поляками виступити війною проти України та Московії. І якщо в Б. Хмельницького ще були шанси переконати хана розірвати цей союз, то після його раптової смерті 10 липня та приходу до влади Мухамед-Гірея IV ситуація значно погіршилася, і відтепер гетьман мав дбати про охорону не лише західних, але й південних кордонів своєї держави. Уже в липні Б. Хмельницький повідомляв царю Олексію про необхідність захисту Чигирин та інших міст на Черкащині, «на які татаровя вдарити хочуть, а тому направили туди Чигиринський полк»¹¹⁴.

У вересні 1654 р. татарські напади стали доволі відчутнішими насамперед на Черкащині, адже були спрямовані на територію Чигиринського, Корсунського та Уманського полків. Наприкінці жовтня стало відомо, що на ці терени рухається чи не вся орда, і гетьман особисто відвідав Чигирин, аби перевірити стан оборони столиці. Для цього ж до Брацлава він відрядив наказного гетьмана Василя Томиленка. Завдяки цим ефективним діям, кримська армія так і не наважилася на активне протистояння з українцями. Водночас брацлавський і уманський полковники повідомили про наступ з-під Бара польського війська. Останнє на початку листопада захопило Шаргород, Мурафу, Красне та підійшло до невеличкого містечка Буші, котре 29 листопада після героїчного опору жовніри захопили та перетворили на руїну. Мужня оборона та героїчна смерть захисників містечка навіки стали символом незламності та жертвовності українців у боротьбі з іноземними окупантами.

Оборона Буші ознаменувала також початок трагедії на Брацлавщині, що тривала до весни 1655 р. і зумовила її майже цілковите спустошення й обезлюднення. Причому ситуація із заселеністю краю почала виправлятися лише в другій половині XVIII ст. Таким чином, із початком польського наступу Б. Хмельницький опинився в критичному становищі, адже залишалася ще й висока ймовірність нападу орди з півдня. Однак, попри численні звернення впродовж листопада і до В. Шереметьєва, і до В. Бутурліна, гетьман так і не отримав допомоги від московських воевод. Лише в середині грудня вони надіслали йому 4-тисячний загін, і саме це стало причиною того, що Б. Хмельницький не встиг допомогти полковникам І. Богуну, Й. Глуху, М. Пушкарю та іншим урятувати Брацлав, який 18 грудня спаленно й віддано полякам.

Ця ж обставина фактично визначила й сумну долю всієї Брацлавщини, жителі якої, рятуючись від польських звірств, почали масово переселятися на схід і Запорожжя, хоча чимало з них і далі вело партизанську боротьбу проти поляків. Основні ж козацькі сили знову зосередилися в Умані, куди лише наприкінці січня 1655 р. вирушило 40-тисячне українсько-

113 Величко Самійло. Літопис... – С. 139.

114 ДБХ. – С. 373.

Іван Золотаренко, невід. худ., XIX ст.

Іван Золотаренко, сучасний портрет

Іван Богун, худ. М. Добронравов, 1952 р.

московське військо. Оборорою цього найголовнішого форпосту тогочасної Черкащини керував І. Богун. Полковник наказав звести кілька ліній укріплень міста та рясно облили замкові вали водою, що на тріскучому морозі відразу стали крижаними – слизькими та неприступними для ворога. 26 січня польська армія вишикувалася для штурму міста, котрий почався разом із інтенсивним артилерійським обстрілом. Успіху це їм не принесло, а козаки не лише успішно оборонялися, але й змогли провести навіть кілька контратак на позиції ворога.

Дізнавшись увечері того ж дня про наближення Б. Хмельницького з основними силами, С. Потоцький вранці 27 січня непомітно зняв облогу Умані та вирушив йому назустріч, зупинившись наступного дня в Соколівці, куди підійшла й кримська орда. На жаль, нам невідомо, чому гетьманська розвідка не виявила такої значної сили противника. Тож, увечері 29 січня, коли Б. Хмельницький підійшов під Охматів (нині село Жашківського р-ну), польсько-татарське військо захопило його зенацька. Слідом за В. Смолієм і В. Степанковим ми погоджуємося з тим, що, захоплюючись подекуди мудрістю та рішучістю чужоземних полководців, часто не помічаємо власних, не менш яскравих прикладів. Одним із них були, безсумнівно, дії гетьмана України Б. Хмельницького під Охматовим. Адже, заскочений зенацька, він не розгубився, сів на коня та відразу заходився шикувати табір¹¹⁵. Коли ж полякам вдалося в кількох місцях його прорвати, розпочалася січа небаченої запеклості.

За спогадами сучасників, у ці дні стояли надзвичайно тріскучі морози, а тому в історію Охматівська битва ввійшла також як Дрижипільська, оскільки замерзлий ґрунт на полі бою постійно дрижав від десятків тисяч копит коней, ніг вояків і гарматних залпів. Як відомо, узимку сутеніє рано, тому бій практично весь час тривав у темряві, що істотно ускладнювало ситуацію для обох сторін, адже важко було розібратися, хто свій, а хто ворог. Поляки зуміли захопити частину козацької артилерії, але «коли лядське й татарське військо впало було, як муха на мед, на той обоз за здобичтю, Хмельницький, – як зауважив український літописець, – вмить упорядкував свої лави і почав від свого обозу міцно разити поляків із гармат і дрібної зброї»¹¹⁶.

Зрештою, козакам вдалося відбитися від жовнів і замкнути табір, який усю ніч укріплювали трупами коней і людей. Оглянувши його, польські командири відмовилися від штурму, сподіваючись, що лютий мороз примусить українців капітулювати. Однак наступні кілька днів облоги засвідчили, що й польсько-татарському війську за таких погодних умов було далеко не солодко стояти в полі. Феодосій Софонович із цього приводу повідомляв: «На тому полі поляки чотири дні потужно з Хмельницьким безупинно билися, а той, маючи московитів на доброму посилку, відсіч потужну давав полякам і татарам, так само й московити билися кріпко»¹¹⁷. У критичний момент з Умані (вже зенацька для поляків) підійшов полковник І. Бо-

115 Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький... – С. 405.

116 Величко Самійло. Літопис... – С. 159.

117 Софонович Феодосій. Хроніка... – С. 232.

гун, який «несподівано вдарив з тилу на поляків і орду, завдавши їм значного ущербку, бо поклав там трупом близько трьох тисяч ворогів, відгромив і повернув назад урваний від Хмельницького обоз із гарматами»¹¹⁸.

Це значно змінило настрої ворожого війська, і гетьману вдалося домовитися із татарськими мурзами, що вони не будуть втручатися, коли його табір почне відступати, а тому 1 лютого йому справді вдалося відступити до замку в Охматові, де оборонятися можна було значно вдаліше. На жаль, до Б. Хмельницького так і не підійшли на допомогу п'ять полків, що стояли неподалік, у Буках, «на полковників яких барзо гнівався, іж до нього не проби-валися». Зібравши нові сили, гетьман «хотів знову йти проти поляків, але дізнався, іж уже поляки назад пішли, військо своє розпустивши на великий піст на становиська»¹¹⁹. Таким чином, ця битва переможця не виявила, але суттєві втрати з обох боків не дозволяли продо-вжувати військову кампанію надалі.

На жаль, для Брацлавщини її наслідки стали надзвичайно страшними, адже поляки, по суті, розрахувалися її населенням з татарами, які впродовж кількох місяців грабували посе-лення та десятками тисяч виводили тамтешніх українців у ясир, перетворивши колись кві-тучий терен на пустелю. Такою була ціна байдужості до української боротьби московського уряду та зволікань його воевод. Після описаних подій Б. Хмельницький із рештками свого війська повернувся на Черкащину і вже на початку березня перебував у Богуславі, звідки по-відомляв московського царя про бої під Маньківкою, татарські напади на Умань і її околиці, через що просив його прислати обіцяну військову допомогу¹²⁰.

Навесні 1655 р. ситуація на Черкащині знову ускладнилася, передовсім через заго-стрення епідемії чуми, від якої, зокрема, помер уманський полковник Й. Глух. Б. Хмель-ницький використав військову перерву для налагодження багатьох справ внутрішнього життя в державі. Наприклад, у цей час для покращення зв'язку з Лівобережжям він нака-зав почати будівництво мосту через Дніпро біля Черкас. Успішно тривало формування но-вих козацьких полків у напрямі поповнення їх вояками. Крім Богуслава, гетьман постійно відвідував Чигирин, Черкаси, Корсунь. 12 червня 1655 р. він своїм універсалом затвердив обрання ігуменом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві згадуваного вище Феодосія Софоновича¹²¹ – видатного українського церковного та культурного діяча, ректора Могиллянського колегіуму, автора відомої «Хроніки» – найважливішого твору з української історії середини XVII ст.

Дочекавшись приходу московського війська під проводом В. Бутурліна, 1 липня 1655 р. Б. Хмельницький вирушив з-під Білої Церкви на західноукраїнські землі. Кам'янець-Подільський він взяв в облогу, яка тривала до 24 серпня, також узяв у кільце Львів за до-мовленостями Москви та Швеції. Армія останньої у цей же час взяла Варшаву та Краків. Для Речі Посполитої почалися важкі роки так званого «Потопу», коли здавалося, що цій державі настав кінець. У вересні українські війська оволоділи Городком, Ярославом, праг-нули захопити також Ленчно, Парчев, Томашів, а брат генерального писаря Данило Ви-говський захопив Люблін. Проте, не бажаючи віддавати під владу Б. Хмельницького захід-ноукраїнські терени, шведський король Карл X Густав домігся, аби гетьман України зняв облогу Львова та відступив назад, до України.

Крім союзницьких відносин, таких дій вимагала й поведінка кримського хана, котрий, рятуючи Річ Посполиту від знищення, вдерся в цей час із ордою у внутрішні райони Укра-їни. Битва відбулася 20 листопада під Озерною (нині село Зборівського р-ну Тернопіль-ської обл.), коли на українсько-московське військо, що переправлялося через річку, напали татари. Останні, зазнавши відчутних втрат, запропонували гетьманові укласти мирний до-говір, який передбачав нейтралітет Кримського ханства у війні України та Польщі, а також розірвання стосунків гетьмана з Московським царством.

Після Різдва 1656 р. у родині Хмельницьких відбулася важлива подія – гетьман видав заміж свою дочку за Данила Виговського. Вінчав молодих особисто київський митрополит

118 Величко Самійло. Літопис... – С. 159.

119 Софонович Феодосій. Хроніка... – С. 232.

120 ДБХ – С. 411 – 413.

121 Мицик Ю. Корсунщина в роки Національно-визвольної війни... – С. 59.

Бій І. Богуна зі С. Чарнецьким під Монастирищем, худ. М. Самокиш, 1931 р.

Смерть Б. Хмельницького. худ. Т. Шевченко, 1836 – 1837 рр.

Кам'яні хрести в Суботіві біля Іллінської церкви, худ. Т. Шевченко, 1845 р.

Сильвестр, а на весіллі, крім численної козацької старшини, були також трансільванські, валаські, молдавські, шведські, московські послы. Однак під прикриттям цієї події, по суті, відбувалася таємна старшинська нарада, збір якої викликали відомості про можливість укладання перемир'я між Московією та Польщею. Справді, ще наприкінці 1655 р. означився цей мирний договір, який зумовлював острах царя Олексія перед можливим зміцненням Швеції, передусім в усій Прибалтиці, через захоплення Речі Посполитої. У результаті вже в травні 1656 р. Москва оголосила Швеції війну, а Б. Хмельницький відразу ж збагнув, за чий рахунок буде досягнуто перемир'я з поляками, особливо коли довідався, що його посланців на переговори, котрі відбувалися в литовській столиці Вільно, навіть не допустили.

Віленське перемир'я підписано 24 жовтня 1656 р. і спрямовувалося проти Швеції. Найімовірніше обурений цим, Б. Хмельницький вважав відтепер Переяславський договір 1654 р. із Московією порушеним, а тому знову розпочав активну дипломатичну діяльність зі створення чергової антипольської коаліції. До складу останньої, за його планами, мали увійти, крім України, Швеція, Бранденбург, Трансільванія, Валахія та Молдавія (так звана Раднотська коаліція). Усю першу половину 1657 р. гетьман присвятив пошукам шляхів залучення цих країн у боротьбу з Річчю Посполитою, але втілити свій проект у життя йому вже, на жаль, не вдалося, адже в ніч на 6 серпня 1657 р. через крововилив у мозок серце великого гетьмана України зупинилося.

Поховали Богдана-Зиновія Михайловича Хмельницького 2 вересня в Іллінській церкві Суботова, котру він збудував за життя власним коштом. За багато років в історіографії з'явилося чимало інших версій щодо поховання гетьмана, а більшість із цих легенд походить саме з Черкащини. Характерним, наприклад, треба визнати випадок, коли на початку ХХ ст. священник суботівської Михайлівської церкви Марко Грушевський (до речі, чотириюрідний брат видатного історика та політичного діяча), прагнучи перекреслити історичне значення Іллінської церкви, а натомість зробити славу своїй, поширив «наукові» відомості, що саме в «його» храмі поховано прах володаря України¹²², проти чого навіть виступили тогочасні жителі Суботова. Утім більшість джерел переконує, що гетьмана все ж таки поховали в Іллінській церкві.

Відспівував його вже новий київський митрополит – Лазар Баранович. Ситуацію з похованням Б. Хмельницького найкраще описав невідомий автор літопису, що називається «Історія Русів»: «Лемент і плач челяді гетьманської і постріл з домової гармати оповістили в місті про смерть гетьмана. Військо і народ усякого рангу та стану виповнили враз дім гетьманський і оточили його. Плач і ридання роздирали повітря, і журба продовжувалася повсюди і була невимовна. Всі оплакували його як рідного батька свого, всі кричали: „Хто тепер пожене ворогів наших і захистить нас від них? Згасло сонце наше, і ми заста-

122 Соса П. М. Легенди про гетьмана // Краєзнавець Черкащини. – Вип. 3. – Черкаси, 1992. – С. 10

лися в темряві на поталу вовкам ненажерливим!". Заслуги цього гетьмана й насправду варті були оплакування всенародного, бо таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих Його намірів і призначень... Похорон гетьманові вчинено з великим, але сумним тріумфом і з усіма військовими та громадськими почестями. Тіло його в супроводі численного війська й народу перевезено з Чигирини до власного містечка Суботова і там поховано в його церкві, з написами та епітафіями»¹²³.

Через три дні в маєтку Б. Хмельницького відбулася старшинська рада, на якій вирішили надати гетьманську булаву його синові Юрію, при якому до досягнення гетьманом повноліття регентом призначили генерального писаря Івана Виговського. Хоч, як відомо, навіть це не врятувало Українську козацьку державу від політичної деструкції, відомої як «Руїна». Майже відразу Московія почала підтримувати винятково опозиційну щодо І. Виговського групу серед козацьких старшин, яку очолювали полтавський полковник Мартин Пушкар, уманський сотник Іван Безпалий і кошовий отаман Яків Барабаш. Саме їхні дії, по суті, спричинили початок громадянської війни в Україні та зумовили її політичний і територіальний розкол, чим скористалися московити та поляки.

Отже, на превеликий жаль, спадкоємці Б. Хмельницького після його смерті не змогли конструктивно продовжити становлення та розвиток України-Гетьманщини в рамках її незалежного політичного формування, натомість продовження цієї козацької революції стало величезною трагедією в історії української нації, що увійшла в історію як «Руїна». Та найважливішою заслугою гетьмана Б. Хмельницького стало все ж таки кардинальне перетворення етносоціального організму українців, який набув чітко вираженої національної самосвідомості, власної національної еліти як носія державницького ідеалу та прагнення національного самоствердження у формі державної соборності та соціальної справедливості. Саме тому Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст. під проводом Б. Хмельницького багато дослідників розцінює як національну революцію, адже її наслідки справді мали радикальний вплив на всю подальшу історію української нації та відлунюють дотепер. Не доводиться сумніватися й у тому, що серцевиною цього процесу й була, і залишається Черкащина.

123 Історія Русів. – К., 1991. – С. 190 – 191.